

H E T
 D E R D E B O E C K,
 V A N
 W O N D E N e n d e G E H A R T H E Y T;

Mitfgaders

Den Oorspronck van BUS-POEDER, en GESCHUT, als oock
 van het KOOLD-VYER.

Gunstige Leser;

Dick recht hier op't laetste, de twee voornaemste vruchten van den Oorlogh, te weten de Wonden, ende gebroockte Beenderen. Vruchten die altijdt tijdigh, ende wel begeert zijn; want al de Werelt daerom uytis, ende met welckers lidt-teyckenen, oock van de alder-grootte, als met Eer-teyckenen, gepronckt werdt. Sulcks is aerdigh aangewesen van den Latijnschen Poëet *Sidonius Carm.* 23. in dese versen:

— *Non hinc videre forte turpis,
 Quod te machina crebra perforavit.
 Namq; in corpore fortium virorum
 Laus est amplior, amplior cicatrix.
 In castris Marathonis merentem
 Vulnus non habuisse grande proprium est.
 Inter Publicolas manu feroces
 Trunco Mutius eminent lacerto.
 Vallum Caesaris opprimente Magno,
 Inter tot facies ab hoste tutas,
 Lusca Scæva fuit magis decorus.
 Laus est ardua, dura sustinere.*

Dese Eersucht klimt soo hoogh in de hoogh-hertige, ende strijdtbare Krijghs-luyden, dat sy haer dickwils, selfs oock buyten noodt, begeven in de gevaerlickste plaetschen, alwaer dan sommige in plaetsche van een *Marque d'honneur*, soo veel ontfangen, dat sy stervende *au Lilt d'honneur* (gelijck de Françoisen dat noemen) in haer leer-jaren blijven; andere komen t'huys vol Wonden, ofte sonder Arm, ende Been; eenige blijven al haer leven Lam, ende Verlemt. Hiervoren placht men, de geheele Werelt over, met Pijlen te schieeten, waer op oock hier te Landt de Doelen gesticht zijn, gelijck ick noch in mijnen tijdt gesien hebbe de Borgers haer oeffenen met Handt-bogen, Voet-bogen, ende Kruys-bogen: maer het Bus-poeder, Bussen, ende Geschut opkomende, soo is het ander, als gantsch ongelijke kracht hebbende, allencxkens in ongebruyck gekomen, ende ten laetstengeheel verdwenen. De geestige Poëet *Ariosto*, versiert inijnen *Orlando furioso*, dat een Büsse, ten tijde van *Charlemagne*, soude geweest zijn by *Cimosco*, Koning der Vrielen; maer dat se hem benomen is, ende in Zee gesmeten door *Orlando*, als oordeelende de selve, tot verderf des Menschelicken geslachts, door de Duyvel gevonden te wesen. Ick sal uyt *Canto 9.* hier sijn versen stellen:

*Non volse porre ad altra cosa mano
 Fra tante e tante guadagnate spoglie;*

*Se non a quel tormento, c'habbiam detto
 Ch'al fulmine assimiglia in ogni effetto.
 O maladetto, o abominoso ordigno,
 Che fabricato nel Tartareo fondo
 Fosti per man di Belzebu maligno;
 Che ruinar per te disegnò il mondo;
 A l'inferno, onde uscisti, ti rassegnò;
 Così dicendo lo gitto, in profondo,
 Il vento in tanto le gonfiate vele
 Spinge a la via de l'Isola crudele.*

De selfde Ariosto klaeght Canto 11. dat die Busse, langen tijd daer na, van een Duytschen Toovermaer, wederom uyt den gront van de Zee is opgehaelt: ende daer door te geschieden, dat de Vromigheydt in den Oorlogh geen plaetsch meerder en heeft, dewijl oock de alder-strijdtbaerste van de alder-bloodrste konnen doot geschoten werden: waerom hy de vervloecte ziele van dien vinder oock set by den vervloecten Judas, in den blinden afgront.

Come trovasti, o scelerata, e brutta

Invention mai loco in human cuore?

Per te la militar gloria è distrutta,

Pur te il mestier de l'arme è senza honore

Per te è il valore, e la virtu ridutta,

Che spesso par del buono il rio migliore;

Non piu la gagliardia, non piu l'ardire

Per te puo in campo al paragon venire.

Per te son giti, & anderan sotterra

Tanti Signori, e Cavallieri tanti,

Prima che sia finita questa guerra,

Che'l mondo, ma piu, Italia ha mosso in piante

Che s'io u'ho detto, il detto mio non erra,

Che ben fu il piu crudele, e il piu di quanti

Mai furo al mondo ingegni empii, e maligni,

Ch'imaginò si abominosi ordigni.

Et credero, che Dio, perche vendetta

Ne sia in eterno, nel profondo chiuda

Del cieffo Abisso quella maladetta

Anima appresso al maladetto Giuda.

Dan hoe, wanneer, ende door wien, het Bus-kruyt, Bussen, ende Geschut gevonden is, werdt in dit Boeck aangewesen; als mede, of de Duyvel de sijne daertegen soo kan harten, dat de Kogels van haer lichaem, sonder eenige schade komen af te rollen. Wat vorders hier verhandelt werdt, sal het volgende uytwijfen. Ick ben by 't algemeene gebleven, ende niet tot de bysondere Deelen gekomen, alsoo sulcks nu dickwils by veel andere gedaen is, selver oock by *Paré*, met uytbeeldtsel van het werck-tuygh. Ende hier mede besluyt ick nu, niet alleen de Heelkonste, maer al 't gene ick van de *Medicine* befehreven hebbe. *Vaert wel.*

V A N

1. W
 2. B
 3. B
 4. V
 5. O
 6. K
 7. V
 8. G
 9. M

VAN DE
WONDEN.

Het Eerste Capittel.

- 1. WORDENS oudsheit, ende gemeenheit.
- 2. Benaminge in verscheide Talen,
- 3. Beschryvinge,
- 4. Verscheidenheit,
- 5. Oorsacken,
- 6. Ken-teykenen,
- 7. Voor-teykenen,
- 8. Geneefinge,
- 9. Maniere van Leven.

I.

Onder alle de Deelen der Genees-konste en is by de Schrijvers van geen ouder gewagh gemaect, als 't welck de Wonden betreft. *Aesculapius*, de vinder, ofte altydt de voort-letter, gelijck *Celsus* seyt, deser Konste, ende sijn soen *Machaon* werden daer over geroemt van den ouden Griek *Homerus*, als oock andere Poeten. Dan vry wat ouder is noch de rampzalige Wonde van *Abil*.

Ende gelijk onder de uyerlicke gebreecken de Wonden wel voor de oudste gereeckent werden, soo zijn se oock wel de gemeenste, dewijl het in de werelt nimmermeer aen twiſt, gelijk alreede aengerogert is, ontbroocken heeft, de welke dan oorſaek is, dat niet alleen byſondere malkander grieven: maer oock Koningen, ende Prinçen door Oorlogh haer volck doen ombrengen. Het welck by haer als een noodſaekelicke ſaekce opgenomen werd. Keyſer *Karel* komende door Vranckrijck, om de oproeiſige Gentenaers te ſtillen, ſeyde tegens den Koning *Françoys de I.* dat ſy wel moeſten Oorlogh voeren, ofte dat anders haer eygen volck tegens haer ſouden Oorlogen. Soo ſchrijft oock de Romeynſche *History*-ſchrijver *Curtius* in ſijn 6. Boeck: dat om de ſaek niet in oproet te brengen, de ruſte met Oorlogh moeſt gebroocken werden. By den Voor-ſegger *Eſaias* werd de Koning van *Aſſyrien* een Scheer-mes genoemt, *Eſaiæ 7. 21.* ende ſoo ſiet men noch huynenſdaeghs door geheel *Chriſten-rijck* het quetsen ſoo jammerlick gemeen maecten, als het was in de *Borgerlicke Oorlogen* der *Romeynen*, daer de Poët *Lucanus* van ſchrijft in ſijn 2. Boeck:

*Quis fuit ille dies, Marius quo mania victor
Corripuit? quantoque gradu mors ſæva cucurrit?
Nobilitas cum plebe perit, lateque vocatur
Enſis, & à nullo revocatum eſt pectore ferrum.
Stat cruur in templis, multaque rubentia cæde
Lubrica ſaxa madent.*

2. Het gene de *Grieken Trauma*, dat is ſoo veel als *Quetsure*, noemen de *Latijnen Vulnus*, ende *Plaga*, waer in even wel van wegen de diepte onderſcheyt gemaect werd by d'Heere *Salmaſius* in ſijn *Exerc. Plin.* Dan ſulcks werd wel uytgebeelt by den Poët *Virgilius* in 't 4. Boeck van de *Landt bouwinge*:

— *plagiſque peremptum
Tunſa per integram ſolvuntur viscera pellem.*

Dit woordt *Plaga* is oock in de *Talen*, die van het *Latijn* afgeſcheurt zijn, gevolgt, gelijk in *Italiaenſch Piagha*, in *Spaenſch Llaga*, ende in *Françoifch Playe*, in de welke mede anders een *Wonde* genoemt werd *Ferita*, *Herita*, ende *Ferite*, na het *Latijn Ferire*, dat is, ſlaen, ofte ſtooten. *Kilianus* ſtelt, ons *Nederlants Plaegh* mede in *Etymol.* voor een *Wonde*; dan die naem werd ruymter genomen voor alderley ongeval. Ende dit is ſoo veel de benaminge aengae: wy komen tot de beſchrijvinge.

3. *Wonde* is een verſche, ende bloedige openinge in een ſacht Deel, veroorſaekt door uyerlick geweld van *Vallen*, *Slaen*, *Stooten*, *Steecken*, *Schieten*, ofte *Bijten*; ſomtjids de werckinge van het gequetſte Deel bellettende, ſomtjids gantsch wech-nemende.

Om den aert, ende nature der *Wonden*, in deſe beſchrijvinge begrepen, wel te verſtaen, ſal ick haer *Deelen* ontleden.

Voor eerſt hebbe ick geſeydt, de ſelve te zijn, en verſche, ende bloedige openinge, ende die door uyerlick geweld veroorſaekt; om onderſcheyt te ſtellen tuſſchen een *Wonde*, ende een *Vleus*, ofte *Sweeringe*. Want als door eenigh gebreck van binnen in 't lichaem, van wegen ſcherpe ende ſweerende vochtigheyt, van buyten een gat uytberſt, ofte een *Wonde* ſoo lange ſtaet, ende vervuylt, dat ſe aen 't *Sweeren* raectt, ende de *Etter* het *Vleyſch* in-eet, dan en werd de ſelve niet voor een *Wonde*, maer voor een *Sweeringe* gereeckent by de *Arabiers*, ende nieuwe *Heel-meesters*, daer de *Grieken* tuſſchen die twee namen geen onderſcheyt gemaect en hebben. Soo ſeggen oock de *Latijnſche Gloſſen: Vleus, Vulnus, Trauma*; ende onſen *Erasmus* ſet *Helkos* over *Vulnus*, in ſijn *Adag.* Noch nader gaet *Fallopius* in 't 3. Capittel van ſijn *Wonde-boeck*, als hy wel ſcherpelic dit onderſcheyt-maecten berijſt. Dan my dunckt dat aen de benaminge weynigh gelegen is, ende dat in alle geval het geſeyde onderſcheyt geen ondienſt en kan doen.

By een ſacht Deel verſta ick van binnen al het *Ingewand*, van buyten de *Spiere*, ende 't gene de ſelvige bekleedt, als haer *Velleken*, ofte *Rock*, *Vleyſgh* vlieſch, *Vet*, *Huydt*, ende *Op-huydeken*.

Kleyne Wonden, die niet diep in en gaen, noch geen voornaem Deel en raecten, doen weynigh hinder aen de werckinge van het gequetſte Deel: maer die haer wijdt ende diep verſpreyden, alſoo, door het afſteecken van de *Aderen*, ende daer uyt het *Bloeden*, de natuyrlieke wermte met eenen vervliegh, ſoo werd daer door de gematigheyt van het Deel noodſaekelic verargert, ende alſoo belet, dat het ſijn voedſel niet te recht en kan gebruycken, noch wel verteeren. Waer door dan in 't ſelve Deel meerder overtolligheyt, als de nature gewoon is, vergadert werd: 't welck de oorſaek is, dat de *Etter* niet in 't beginſel van de quetſinge, maer eerſt daer na, te weten, ontrent den vierden dagh gemaect en werd; als wanneer de vervlogen wermte haer wederom begint te herſtellen. Nu na de gelegenthey der *Deelen*, ſoo werd haer gebruyck, ende werckinge verhindert. Een gewonde *Huydt* en kan de onderſte *Deelen* niet bedecken, een doorgesneden *Buyckvlieſch* niet de *Dermen*. Het *Hoornigh-vlieſch* gequetſt zijnde, en kan niet beſluuten de *Ooghs-vochtigheden*. Als *Aderen*, ende *Slagh-aderen* afgeſteecken werden, ſoo moeten ſy het *Bloed*, met de levendige *Geeften* laten uytloopen. Doorsneden *Zenuwen* en kunnen niet behouden de *zielicke Geeften*. Hier door werd dan de *Teeringe* verhindert, 't *Gefichte* belet, voedſel ende beweginge benomen. Op de ſelfde maniere gaet het met andere *Deelen*.

4. De *Verſcheydenhey* der *Wonden* blyckt voor eerſt uyt den aert, ende de gelegenthey van 't Deel, dat gequetſt is; zijnde het een ſachter, als het ander; het een uytwendigh, het ander innerlick; ſommige voornaem, andere daer minder aen gelegen is.

Ten

Ten tweeden werd dit onderscheydt getrocken, uyt het eygen wesen der Wonden, te weten, dat eenige enckel zijn, daer niet anders by de openinge is; andere gemengt met Brandt, Rofe, Knoutfinge, Koudt-vyer, ende diergelijcke; ofte daer Koortsche, Bloet-stortinge, Kramp, ofte yet anders toeflaet; daer een Been by gebroocken, ofte ontledet is; als oock daer hem quaden aert by voeght, het zy dat de Wonde gegeven is met een vergiftigh Geweer, ofte dat se van eenigh boos Mensch, rasenden Hondt, ofte een venijnigh Beest gebeten is.

Ten derden vallen, van wegens de gedaente, de Wonden groot ofte kleyn, even door het vel, ofte diep, nauw ofte wijdt, recht ofte krom, lang ofte ront.

5. Een Wonde werd *veroorfaekt* door al het gene scherp is, gelijk alderhande Geweer, als oock door Vallen, Slaen, Bijten, ende Schieten; het zy het laetste met Pijlen geschiet, gelijk hier voortijds gewoonlick was, ende noch in Indyen, ende eenige andere plaetschen gebruyckelick is, ofte met Kogels, gelijk nu meest door de geheele werelt in swang gaet.

6. Op de *Ken-teycken* en is niet veel te seggen, dewijl een Wonde de selve mede brengt. Doch al is 't, dat de opening de gequetste plaetsch wel van buyten in de Huydt vertoont, soo en valt even wel soo licht niet te onderscheyden, wat Deel van binnen gequetst is, als de Wonde diep doorgaet. De kennisse daer van werd genomen uyt de gelegentheydt, ofte de leger-plaetsch van het Deel, de beschade werckinge, het gene de Wonde uytgeeft, ende uyt de toevallen.

Wat het eerste belangt, als een Hooft diep gequetst is, soo magh men wel denken dat de Wonde tot in de Hersenen schiet; als yemant dwers door de Borst gesteecken is, dat de Longen geraeckt zijn; wanneer de steek diep in den Buyck gaet, dat dan de Dermen, ofte de by-leggende Deelen den selven ontfangen hebben. Indien door een Buyck-wonde de Dermen uytgeschieten, sulcks beteykent, dat het Buyck-vliesch, als de selve bekleedende, is doorgesneden. Ende soo is 't voorts met andere Deelen, welkers leger-plaetsch elders is aangewesen.

Ten tweeden toont oock de verhinderde werckinge, wat Deel dat 'er gequetst is. Indien yemant gevallen, gesteecken, ofte getrapt zijnde, sijn root, ende bloedigh Water niet en konde houden, 't selve soude een teycken wesen, dat de Sluyt-spier van de Blaes gekrenckt was. Indien door de quetsuyre het Deel niet en kan beweeght werden, sulcks beduydt dat de Zenuwen getroffen zijn.

Ten derden, wat aengaet het gene uyt de Wonde komt; als sulcks in een Buyck-wonde Gijl is, dat beduydt quetsinge in de Maegh, ofte dunne Dermen; als het Kamer-gang is, in de dicke Dermen; Water, in de Blaes. Wanneer uyt een Borst-wonde Lucht berst, sulcks is een teycken dat sy doorgaet, ende wel lichtelick de Longen gequetst heeft. Of een Ader, ofte

Slagh-ader afgesteecken is, vertoont het Bloedt; alsoo het uyt de Slagh-adern al springende voortkomt, oock dunder, ende rooder is, als dat uyt de Aderen loopt.

Ten vierden, werden noch Ken-teycken getrocken uyt de toevallen, gelijk groote Pijn, met trecking der Leden, terstondt op de quetsuyre volgende, beteykent, dat 'er een Zenuwe geraeckt is.

7. Wy komen tot de *Voor-teycken*, daer seer veel aen gelegen is, ende die daerom van ons wat wijdt-looppigh sullen ondersocht worden.

Het gevaer van een Wonde staet af te nemen soo uyt de gelegentheydt van de Openinge, als van het gequetste Deel.

Hoe dat het Deel voornamer, ende de Wonde grooter ende dieper is, ende quader gedaente heeft, hoe het gevaer grooter valt. Derhalven zijn de Wonden, die de binnenste Deelen raecken, seer sorgelick, dewijl het gebruyck van de selfde Deelen het lichaam niet misfchen en kan, de Heel-middelen naeuwlicks soo verre en konnen gebracht werden, ende de uytterlicke bekleedende Deelen oock noodtsaekelick moeten swaerder gequetst zijn.

Vleysch-wonden, die niet diep en gaen, en hebben geen swarigheyt, 't en zy dat 'er een Meester over komt, die de swarigheyt mede brengt. Soo schrijft D. Forest 6. *Obs. Chir.* 1. van een Kindt, dat in sijn Bil met een mes niet diep gequetst zijnde, een Boeren-meester kreegh, die uyt onervarentheydt 't Koudt-vyer in de Wonde meesterde, waer van het Kindt storf. Soo kan oock by een ongeachte quetsinge wel yet onverwachts vallen, dat de dootd veroorfaekt. Het gebeurde te Leyden, doen ick daer studeerde, dat seecker Student, mallende met een Dochter, van de selfde met een spel in de Muys gesteecken werde, waer toeflaende een Onsteeckinge met groote Pijn, daer na het Koudt-vyer, ten laetsten de dootd volghde. Ende ick weet diergelijcke meer-malen geschiedt te zijn. Dan hier soude men mogen seggen, dat 'er een Zenuwe geraecht was; als mede in 't volgende exempel, beschreven by den Kardinael *Bembus* in 't 11. Boeck van sijn Venetische historye. *Aloisius Portus*, seydt hy, een Jongman van sonderling sterckte, ende vromigheyt, na dat hy hem stoutelick midden onder de vyanden begeben, ende de selve al in de vlucht geslagen hadde, kreegh door een van de selve soo kleyn quetsuyre in den Hals ontrent de Pefen, dat den Degen naeuwlicks door het Vel ging, viel niet-te-min terstondt beroert van 't Paert, ende en konde nimmermeer wederom te recht komen. Doch al schrijft *Bembus*, dat de quetsuyre naeuwlicks door het Vel en ging, soo en heeft de beroertheydt daer niet konnen over komen, sonder dat de Zenuwen souden beschadicht wesen. Maer sulcks en heeft geen plaetsch in een lichte, ende even wel doodelicke Wonde, verhaelt by een ander Italiaensche History-schrijver *Iovius* in *Elog.* alwaer hy schrijft, hoe *Petrus Graxina*, gaende na den middagh in de schaduwe wandelen, hem

hem een *Castanye* met haer steeckelige schorsse even op het Been viel, ende dat hy die plaetsche wat krouwende, de Koortsche kreegh, ende storf. *Adeo enim subtilis caussas fata inveniunt, cum ex decreto urgens*, gelijk *Jovius* besluyt.

De gene, die de Blaes doorsteeken is, ofte de Herffenen, ofte het Herte, ofte het Middel-rijs, ofte een van de dunne *Dermen*, ofte de Maegh, ofte de Lever, dat is doodelick, schrijft *Hippocrates* in de 18. Kortbondige Spreucke van het 6. Boeck. Maer doodelick verstaet hy op verscheide plaetschen, gelijk gemeenlick geschiet, ende hier leydt hy sijn selven uyt *Coacar. 509.* alwaer hy seyt, dat de gequetste meestendeel van soodanige Wonden sterfen, ende voeght daer noch andere by, te weten van het *Ruggen-merch*, de grove *Aderen*, de *Stroten-ader*, de *Longen*, ende binnenste *Zenuwen*. Welcke Deelen wy nu allegader vervolgens nader sullen gaen ontleden.

Wat de Herffenen belange; die Wonden stelt *Hippocrates* meest doodelick, doch en gaet altydt niet vast. Want men siet alle daegh, dat'er vele van doorkomen, ja oock die van het *Merch* selve door de Wonde quiet werden. Soo schrijft *Fallopins* in 't 4. Capittel van sijn gemelte Boeck, dat yemandt te *Ferrara*, in 't midden des Winters, van de Herffenen afgenomen is de grootte van een *Gansen-cy*, die even wel genas. Diergelijke hebbe ick mede eertijds gesien te *Bononyen*, ontrent *Ferrara*, in een Edelman van *Verona*, geluckelick heelen door mijn weerde meester *Bartoletti*. Het selve geruygen *Guido*, *Carpus*, ende andere Heel-meesters, te sien nyt de exempelen vergadert by *Sebenckius* 1. *Obs.* 40. ende 42. By de welcke ick om sijn vromdighydt noch een sal doen, seer onlangs my voorgekomen; hoe wel het soo wel niet uitgevallen is. Een Kint van ses jaren, viel een stock met sijn eynde vlack neder op de slincker zijde van 't Hooft, welke val even soo groote breuck in de Pan maecte, als het hooft van de stock groot was. In 't eerste quam door een kleyn gaetjen alencxkens het Breyn uytpruylen, gelijk voos *Vleysch*, tot dat het, op de grootte van een balleken, van selfs afviel, ende wederom van nieuws uytgroeyde. Terstont na de quetsure werde het kint in de rechter zijde getrocken (de oorfaeck is by *Laurentius* na te sien in *Anat.*) daer na in de slincker zijde beroert, ende doen wederom getrocken, tot dat het op den vijftienden dagh storf. Het Beckeneel was meest van Herffenen uytgeput, gelijk men, sonder verder openen, door de Wonde, met het scheidyn van de geknurfte, ende gemorselde beenderkens, genoegh konde sien. Seer wel heeft *Celsus*, ende na hem *Fallopins*, geseydt, dat de Wonden der Herffenen niet enckelick de Doodt mede en brengen, maer alleen wanneer haer gront-vest gequetst is. Want als dan werdt het beginsel der Zenuwen gesloten, het zy door verstoppinge, het zy door toedrukken, het zy door afsnijden, ende soo sterft de Mensch dan, als van een *Popelsy*, door belet van toevloeying der Geesten; ofte van trecking der Zenuwen (als de selve geprickelt wer-

den) die gestadige pijn, waecken, staetuwte, ende korten adem verwecken, waer door de gequetste ten laetsten komt te stikken. Het selve geschiet oock wanneer het Bloedt, uyt sijn Vaten geborsten zijnde, in de Herffenen bederft, ende verrot.

Dit doen de Wonden, op wat manier, ende door wat wegh, 't zy door het Beckeneel, 't zy door de Oogh-kasse, ofte anders, sy tot in de Herffenen raecken. Aenmerckens-weerdigh is de geschiedenisse van *Honrick* de II. Koning van *Vranckrijck*, verhaelt by de *Francoische*, ende andere *History-schrijvers*. Maer noch klaerder by *Paré*, die daer over geweest is, in sijn 9. Boeck ende Capittel. De Koning loopende in *Tournoy*-spel tegen den Grave van *Montgomeri*, kreegh van de gebroocken, ende gebrijfelde Speere, een Wonde boven sijn *Wijn-braeuwen* in de vleysige Huydt van het Voor-hooft tot den kleynen hoeck van 't Oogh, ende vele splinters in het Oogh selve, 't gebeente rontom heel blijvende. Den negenden dagh gestorven zijnde, is bevonden, in het Deel tegen den Slagh staende ontrent het midden van den Winckel-naet, tusschen het dicke, ende dunne Herffen-vliesch, een menighe Bloedt; het welck aldaer verrottende, ende de Herffenen bedervende, sonder twijffel oorfaeck geweest is van des Konings doodt. Diergelijke konnen ongeval is geluckiger uitgevallen in *Francois de Lorraine*, Heitogh van *Aumale*. Dese (gelijk de *President de Thou* schrijft, in 't 1. Boeck van sijn *Historye*) werde in 't schermscheeren, met een spies gesteecken in sijn Kaeck onder 't rechter Oogh, waer op de spies quam te breecken, soo dat het yfer met ander half voet van 't hout in de Wonde stekende, uytgetrocken moeste werden; het welck hy, sonder enigh teyken van pijn, uyt stont; ende, buyten hope der Heel-meesters, van die sware Wonde genas.

De Wonden van het *Ruggen-merch*, alsoo het selve een aetsel van de Herffenen is, moeten in gelijcken graedt gestelt werden. *Sennertus* verhaelt van een *Vleysch-houwer*, die de *Ossen* niet en kuysden, maer met een kleyn mesken in den Neck stak, waer van sy terstont in suyseling terneder vielen.

Het Herte (seydt *Avicenna*) en kan geen openinge, noch swellinge, soo lange 't leven duert, verdragen. *Benivenus* verhaelt even wel de *Abd. morbi causs.* 67. een genesen te hebben, die in 't Herten-vlies (welck *Plinius* 11. *Nat.* 37. tegen is) gesteecken was. Dan daer en was het Herte selve niet geraeckt. Anders houden het alle de Genees-meesters daer voor, dat de Hertwonden ongeneeslick zijn; gelijk de Poët *Ovidius* oock seydt, 1. *de Ponto* 4. dat al quam den godt *Aesculapius*, met sijn heylige kruyden, hy even wel geenins de Wonden van 't Herte soude konnen heelen.

*Afferat ipse licet sacras Epidaurius herbas,
Sanabit nulla Vulnere Cordis ope.*

Ende niet alleen dat soodanige Wonden ongeneeslick zijn, maer sy brengen gemeenlick de doodt voor haer. Het

Het welck niet vreemt en is. Want dewijl het Herte den oorspronck, ende de fonteyne is van de natuylieke wermte, ende levendige geesten, (waer in ons leven bestaet) die terstondt in 't quetsen vervliegen, soo en konnen de andere Deelen van 't lichaem het minste by haer selven niet bestaen. Behalven noch, dat het Bloet met sulcken geweld uytberst, dat het de Longen, ende 't Herte door sijn menigthe overslopt, ende alsoo den gequetsten doet sicken. *Fernelius* schrijft 5. *Pathol.* 12. dat de Hert-wonden, als sy niet diep in de holligheden en gaen, niet terstondt om en brengen. Soo schrijft *Brasavolus* over de gemelte Spruicke van *Hippocrates*, een Vercken gesien te hebben, dat in den tip van 't Herte gequetst zijnde, noch at, ende een uyr leefde. *Iacotius* over de *Coac.* seydt van een Hart, dat lang een pijl in sijn Herte gedragen hadde; 't welck *Vega* over *Galen.* de loc. aff. mede bevestigt; gelijk *Jul. Alex.* *Andrinus* van een Haes, die midden door de Borst ende 't Herte geschoten was. Wanneer de Wonde, schrijft *Galenus* 6. *Aphor.* 18. ende 5. de loc. aff. 1. maer in 't Vleysch van 't Herte is, soo kan de gequetste noch wel een nacht over halen, dan moet even wel sterven. Soo seydt mede de gemelte *Ovidius* van kleyne Hert-wonden 12. *Metb.*

— parvo Cor Vulneri Lasum.

Corpore cum toto, post iela educa, refrixit.

Maer, seydt *Galenus*, van een Wonde, die diep ingaet, moet de gequetste noodsaeckelick op staende voer sterven; insonderheydt by aldeen de sijncker holligheydt gequetst is. Want uyt de selve werdt het heetste, ende sijnste Bloedt; met sijn Geesten, ende natuylieke wermte door de Slagh-aderen over het geheele lichaem krachtelick gespeuyt. De Koning van Franckrijk, *Henrick* de IV. is met een mes moorddigh gesteecken tusschen de vijfde ende seste Ribbe, ende daer mede de aderige Slagh-ader tot op 't sijncker Oor van 't Herte afgesnoeden, soo dat hy terstondt de spraecke, ende 't leven verloor; het Bloedt hem met groote golven de Keel uytspenytende. War langer duyrde het met een Edel-man (verhaelt by *Paré* 9. *Chir.* 30.) die met een ander vechtende; een steek kreegh onder de sijncker man, doorgaende in 't Herte, ende even wel na versheyde steecken, die hy aenbracht, sijn weder-partye vluchtende noch twee hondert schreden vervolghde; tot dat hy doodt ter aerden viel. Het lichaem geopent zijnde, schrijft *Paré* bevondt te hebben, een Wonde in 't Vleysch van 't Herte; daer een vinger in konde, ende een groote menigthe van Bloedt over het Middel-rift gestort. Langer tijdt heeft gehade ('t gene nu voorleden weeck gebeurt is) seecker Man, tusschen de vijfde ende seste Ribbe (wy reekken van boven) gesteecken zijnde, tot aen 't rechter Oor van 't Herte, die noch ses-ende-dertigh uyren na de quetsuyre leefde, niet geklaeght hebbende als over den korten Adem, hem sonder twijffel mede veroor-

saeckt door de groote menigthe van Bloedt, dat in sijn Longe, ende op 't Middel-rift bevonden werde. Een ander exempel heeft *Sennertus* van een Krijghs-knecht; die in 't rechter Oor van 't Herte gequetst zijnde, alsoo de sijncker zijde gaef bleef, sijn leven noch seshien dagen verdrock.

De Wonden van de Longen loopen groot gevaer, doch en zijn niet alle noodwendigh doodelick. De gene, die alleen de selfstandigheyt van de selve raacken, ende soo groot niet en zijn, darly het Adem-halen beletten, ofte de levend-maekende kracht schierlick omslooten, het zy met de Geesten te verjagen door veel bloeyen, ofte het Herte, door het uytgeven van veel Bloedts, te overstelpen. Dan wanneer de Wonde groot is, ende niet alleen de selfstandigheyt, ofte het vleysch van de Longen gequetst is, maer oock de groote Vaten, te weten de voornamste tacken van de aderlike Slagh-ader, ende slagh-aderlike Ader, dat is doodelick, vermits in deselvighe het Bloedt in menigthe stort, ende de levendige Geesten vervliegen, de Longen, ende Herte van het overvloedigh Bloedt overvalen, ende de gequetste alsoo gestickt werdt. Van de eerste soorte, te weten Longe-wonden, die geheel zijn, heeft *Schenckius* verscheyden exempelen vergadert 2. *Observat.*

Dat de Wonde van de Stroot-ader niet alle doodelick en zijn, toont de *Laringotomia*, dat is, als de selve in Squynantie geopent werdt. Maer wel verstaende soo werden soodanige genesen; die niet groot en zijn, ende in de welke alleen de Vlicsen, daer de ringen van de Stroot-ader mede gehecht werden, gequetst en zijn, waer van *Schenckius* mede eenige exempelen versamelt heeft in 't gemelte Boeck. Maer de kraeck-beenige Ringen selve komende te quetsen, en konnen om haer hardigheyt niet heelen. Doch soodanige Wonden en brengen geen schierlike, maer een langsame doodt aen; te weten, wanneer van de lucht door de Wonde haestigh in-schietende; de Longen veranderen, ende verswacken, ofte dat'er een vleysigh Geswel op de Wonde wast, de welke met den Adem in te houden den Mensch doet sicken. Maer die Wonden, steecken de Keel haest af, de welke, uyt gequetste Stroot-aderen, ende Slagh-aderen, het Bloedt overvloedigh in de Longen laren loopen, waer door den Adem gestickt, ende 't leven genomen werdt. Sulcks en geschiedt even wel niet van wegen de gewonde Stroot-aderkens, maer van wegen de *Vena jugularis*, ofte de *Arteria saporaria*, daer by leggende.

De Wonden van het Middel-rift moeten onderscheyden werden na sijn vleysigh, ofte vleysigh Deel. De Vleysigh zijn geneeslick, dan de Vleysigh werden selden genesen. Want daer komen terstondt quade toevalen by, Rafernye, korten Adem, Koortich, Kramp, ofte treckinge van Leden. Doen de Romeynen, ende Albanefers haer heeschappye stelden van elke zijde aen drie gebroeders, soo stact een van de Romeynen sijn

T

weder-

weder-partye door het Middel-rijs, waer van hy op de plaats doodt bleef; gelijk de Griekische History-schryver *Dionysius Halicarnassensis* betuyght in zijn 3. Boeck, dat van *Livius* soo nauw niet beschreven is.

De Wonden van de *Maegh* en vallen niet altijd ongeneeslick, als met verscheide exempelen kan bewesen werden, als oock met het gene noch onlangs in Pruyssen gebeurt is, aen seeckeren Boer, die een mes doorgeslickt hadde, 't welck hem uyt de *Maegh* gesneden is; gelijk dat breeder beschreven wert by de gene, die daer over gegaen heeft, ende tot *Leyden* gedrukt is. Diergelijke verhaelt *Crollius* van een Boheemschen Boer in de Voor-reden van zijn *Basilica Chymica*, *Cornax* in een antwoord aen *D. Hertogh*, ende *Iul. Alexandrinus* over *Galen*. 6. *Meth.* 4. mede overgestelt by *Senckius* 3. *Obs.* 121. die oock noch eenige andere exempelen heeft in de volgende 122. Aenmerckinge.

De Wonden van de *dunnè Dermis* stelt *Hippocrates* onder de doodelicke, gelijk sy oock meest zijn, door de menigte van haer Aderen, ende geheel *Vliesigh* wesen; waer door op haer quetsinge vallen groote Pijn, ende *Krimping*, *Nock*, ende *Flaauwte*. Maer alderquaetst zijn noch de Wonden, die over dwers komen, alsoo de afgewecken lippen gantsch niet geheelt en kunnen werden. *Henrick* de III. Koning van *Vranckrijk*, kreegh van een *Monick* in zijn *Dermis* soo een steek, waer hy niet lang na leefde. Beter geluckte een *Buyck-wonde* in Graef *Willem van Nassauw*, *Stadthouder* van *Vriestand*. Dese, gelijk *Reydt* verhaelt in 't 9. Boeck van zijn *Nederlandsche* historyen, treckende in 't Jaer 1592. tegens *Verdugo*, die aen quam om het belegerde *Coeverden* te ontfetten, ende met hem staende, wierde in zijn *slincker* zijde geschoten, soo dat de *Kogel* by den *Navel* wederom uyt quam. Hy bleef even wel tot den alderlaetsten in den strijd, ende werde volkomentlick genesen; gelijk hy oock lange jaren daer na geleeft heeft. Dan dese scheut en sal wel lichtelick door de *Dermis* niet gegaen wesen.

Daer werden verscheide exempelen by de *Geneesmeesters* verhaelt (gelijk te sien is by *Sennert*. 4. *Chir.* 3.) der gener, die van een gequetste *Lever* genesen zijn. Dan sulcks is te verstaen, wanneer de selfde (het welck oock plaetsch heeft in de *Milt*) maer boven op, ofie in haer *Vleysch* geraeckt is, sonder quetsinge van de groote Aderen. Want die gequetst zijnde, dan valt 'er seer groote *bloed-storting*, die den gequetsten het leven beneemt. Daerom seydt de Poët *Homerus* in zijn 9. *Odyss.* dat *Vlysses*, om den grooten een-oogh *Polyphemus* van kant te helpen, hem slack, daer het *Middel-rijs* de *Lever* omhelst. Welcke kennisse *Homerus*, gelijk veel andere, sonder twijffel van de *Joden* getrocken heeft. Want wy lesen in 't 2. Boeck der *Koningen* op 't 2. ende 3. *Capittel* van de *Wonde*, daer *Abner Azail*, ende wederom *Ioab Abner*, het leven benomen heeft, duyden de *Wijfen* op de *Lever*.

De Wonden van de *Blaes* werden, onder de doodelicke, van *Hippocrates*, voor uyt gestelt. Maer hier dient onderscheydt gemaeckt tusschen den *Hals*, ende het *Lichaem*. Den *Hals* alsoo hy *Vliesigh* is, kan lichtelick genesen, gelijk het *Steen-snijden*, dat *Hippocrates*, daer van onbewust zijnde, niet en soude hebben toegestaen. Ende ick hebbe verscheide kinderen genesen, die binnen de acht dagen dicht toegeheelt waren. Dan heb oock bevonden, dat de gene, die het *Vliesigh* lichaem van de *Blaes* doorsneden, ofte gescheurt was, den selfden dagh storven. Nochtans schrijven andere, dat oock Wonden in 't lichaem, ende den grondt van de *Blaes* genesen werden. Want, seggen se, de *Blaes* en is niet geheel *vliesigh*, maer haer buytenste *vliesch* is wat *vleyschachtigh*, waerom het oock by *Aquaspendens*, ende *Spiegel*, gehouden werdt voor een toetreckende *Blaes-spier*. Ende van dese genesinge werden verscheide exempelen by-gebracht by *Rouffetus* 3. *de partu Caesareo* 6. 7. 8. ende 9. als mede van *Senckius* 3. *Observ.* 302. Even wel en hebbe ick niet kunnen gewaer werden, dat soodanige Wonden volkomentlick genesen: maer wel bevonden, dat in de gene, die van een grooten *Steen*, de welke de *Blaes* wat uyt-tornde, gesneden waren, de kanten vereelden, ende soo een *Fistel*, ofte loopt gat bleef, waer door de gesneden al haer leven leek gingen. Welck leven niet-te-min soo gaende, noch lang kan duyren. Soo dat hier, gelijk oock in andere Wonden wel aen te mercken staet, wat anders te zijn; een doodelicke *Wonde*, ofte een ongeneeslicke.

De groote Aderen, ende insonderheydt de *Slagh-aderen*, alsoo sy, gequetst zijnde, niet en kunnen gestopt, ofte toegebonden werden, ende dat het *Bloedt* terstont met menigte uytvloeyt, de *Geesten* vervliegen, soo volght daer noodsaeckelick op *Flaauwte*, ende de doodt. Ja al werde dat al wat uytgestelt, soo soude het *Bloedt*, buyten zijn *Vaten* ronnende, ende bedervende, een quaetaerdige *Koortsche*, *Koudt-vyer*, ende andere doodelicke toevallen veroorsaeken.

Voor 't laetste stelt *Hippocrates* onder de doodelicke Wonden, die van de *innerlicke Zenuwen*, de welke ick even wel niet en kan voor doodelicke opnemen, maer wel, dat daer van de *Deelen*, de welke door de selvige haer gevoelen, ende beweging werdt aengebracht, beyde verliesen, ende dien volgende oock dapper verzwacken. De doorsneden *Zenuwen*, schrijft *Plinius* 11. *Nat.* 37. en beelen niet, gelijk oock het *Kraeck-been*, ende de *Wijn-bracuwen*. De *Kraeck-beenige* *Deelen*, om dat sy haer rechte stoffe niet wel en kunnen bekomen, en genesen soo lichtelick niet: veel minder de *Zenuwachtige*, ende *vliesige* *Leden*, gelijk oock de *Banden*, *Gewrichten*, ende diergelijke, de welke beschadicht zijnde terstont met pijn overvallen werden, waer op dan volgen *Onsteeckinge*, *Koortsche*, *treckinge* der *Leden*, ende andere quade toevallen.

Dus

Dus verre is gesprooken van de gequeste Deelen; wy komen nu (gelijk in 't beginsel geseyd is) tot de gelegentheydt van de quetsuyre, ende hare toevallen.

Treckinge der Leden, houdt *Hippocrates* in de 2. Kort-bondige Spreucke van sijn 5. Boeck, als sy de quetsinge volght, voor een doodelick teyken. Het welck meest soo uytvalt, seydt *Galenus* in sijn Uytlegginge, doch niet altydt. Ende *Hollerus* schrijvende over de selve Spreucke, stelt vierderley oorfaeck van desen Kramp. Somtijds, schrijft hy, treft de Wonde groote Aderen, ende Slagh-aderen; waer op dan een groote Bloedt-storting volght, ende vervolgens de Kramp, ende Flaeuwte; waer van sy evenwel niet altydt en sterfen. Somtijds valt de Wonde in zenuwachtige Deelen, waer dan hy kan komen een onsteeking; gelijk mede somtijds de Wonde niet wel gesuyvert werdende, de Etter door sijn scherphigheyt de Zenuwen mede deelt, ende alsoo beneffens de andere oorfaecken, trecking der Leden veroorfaeckt.

Galachtigh Braecken terstondt na het ontfangen van de Wonde, ofte na de onsteeking komende, is een quaet teyken, als beduydende, dat zenuwachtige Deelen geraeckt zijn.

Een Wonde, die met scherp geweer gemaect is, valt lichter te genesen, als de gene, die met een plompen, ofte verroefsten Degen geslecken, ofte met een Kogel geschoten is: Want een enckele openinge kan veel rasser heelen, als daer een Pletteringe van het omstaende Vleysch by-gevoeght is; dewijl, voor al eer tot toe-heelen van de Wonde te komen, de geknutste kanten moeten versweeren, tot Etter gebracht, ende gesuyvert werden; 't welck lange tijdt vereyscht.

Ronde Wonden vallen swaerlick te heelen. Want alles vereenicht door versameling van twee uytsteekfels; het welck in ronde Wonden geen plaats en heeft, alsoo de ronde gedaente geen uytsteekfels en fet. Daer beneffens, alsoo groote Wonde (alles anders gelijk zijnde) qualicker te heelen zijn, als de kleyne, ende dat de grootte gereeckent werdt, na dat de kanten verre van malkanderen staen, soo heeft sulcks plaats in ronde Wonden. In tegendeel gaet het met langwerpige, ofte die den draet van de Spier volgen; die derhalven oock lichtelick toeheelen.

Hippocrates oordeelt in de 23 Kort-bondige Spreucke van sijn 4. Boeck, dat de gene, die door haestige, ofte langduyrige siekten, ofte door Wonden, als oock andersins uytgemergelt zijn, swarte Gal, ofte gelijk swart Bloet van beneden afgaet, 's anderen daeghs sterfen. Dient tot reden, dat de nature in een sober, ende swack lichaem, niet alleen onbequaem en is om te overwinnen, maer selver oock om te wederstaen den quaden aert van de swarte Gal, de welcke, staende het gebreck, allencxkens de overhandt genomen heeft, ende alsoo noodtsaekelick de doodt tot gevolg treckt. Aldus werdt oock bevonden, dat sommige op haer versheyden soodanige swarte Gal uytbraecken; het welck van *Hollerus*

op dese Spreucke wel aengeteykent, ende van my dickwils gesien is. Dan dit heeft evenwel alleen plaats in de gene, gelijk de Spreucke oock luydt; die kranck, ende uytgeteert zijn. Maer die noch krachten hebben, losen wel swarte vochtigheden, sonder eenigh gevaer, ende tot verlichting van haer sieckte; te weten als de sterke nature op haer gelemde scheidagen (*Dies critici* genoemt) het lichaem van de belastende, ende schadelicke swarte vochtigheden suyvert, ende ontlast.

Een matige *Stelling*, die een Wonde overkomt, geeft een goet teyken. Soo schrijft *Celsus*, de Romeynsche *Hippocrates*, in 't 26. Capittel van sijn 5. Boeck: *Dat een Wonde al te seer swelt, is gevaerlick; dat se niet en swelt, is alder-gevaerlickst. Sulcks is een teyken van groote onsteeking, dit van ten verstorven lichaem.* Hier toe streckt insonderheydt de 66 Kort-bondige Spreucke van den ouden *Hippocrates* in 't 5. Boeck: *Wanneer in swarte, ende quade Wonden geen dieke swellinge en komt, dat is seer quaet.* Want alsoo een swarte Wonde gemeenlick zenuwachtige Deelen raect, in de welcke, als seer gevoelicke zijnde, sy nootwendigh groote pijn verweckt, ende die wederom groote toevloeying van vochtigheyt; soo moet daer van oock het gequeste Deel noodtsaekelick opswellen, ende sulcks niet geschiedende, geeft te kennen, dat die vloeit sijnen loop na binnen, ende voornamer Deelen genomen heelt; waer hy veel meerder schade doet. Hier op staet mede de voorgaende 65. Spreucke van *Hippocrates*, daer hy seydt, dat wanneer de geswolle Wonden schierlick slincken, versheyde siekten op komen, te weten; wanneer dat de vochtigheden na de eene, ofte d'andere plaatsche toesacken.

In jonge, ende gesonde luyden vallen de Wonden beter te genesen, als in oude, ende sieckelicke, om dat in deselve de nature stercker is, ende haer goet, ende mals Bloedt het gescheyde wederom bequamelick kan te samen voegen. Soo bevint men alle daegh dat eene, ende de selve Wonde veel lichter, ende spoediger in 't eene lichaem geneest, als in het andere. De *President Thuanus* schrijft in 't 23. Boeck van sijn *Historie*, hoe in 't treffen tusschen de Koninckliche, ende 't volck van den *Prinse van Condé*, binnen in sijn Dye met een stuck geschoten werde *Robert Stuart*, waer van hy met onge woon geluck haest, ende soo wel genas, dat hy geen mangel en behiel; daer aen d'ander zijde, *Anoine Alegre*, met een roer in sijn Been geschoten zijnde, naeuwlicks in geheel thien jaren volkomenlick konde geheelt werden.

Eyndelick maectt noch de tijdt van 't Jaer, ende de eygenschap van de plaats, volgens de geslaltenis van de Lucht, het genesen van de Wonde lichter, ofte swaerder. In de honts-dagen, ende in 't koudste van de Winter, valt het heelen moeyelicker, als in de tijdt, die tusschen beyde komt. *Divius* schrijft in 't 4. Boeck van sijn *Brabantsche historie*, dat op 't Jaer 901. in den

flugh tusschen Keyser *Lodwyc*, ende *Svendebald*, Koning van Lotharingen; nie mande van de gene, die gequetst waren, en genas: *Vidius* schrijft 6. de *Morb*: 20. dat binnen Florence de Hooft-wonden meest doodelick zijn, ende hy wijt sulcks op de koude, ende dunne Luchte; ende dat te Pisa; ende te Lion daer van weynigh sterven, om dat de Lucht aldaer grover is. Soo getuyght oock *Paré*, dat de Hooft-wonden beswaerder zijn te Paris, als te Avignon.

8. Om tot *Gruysinge* te komen, soo en vereyscht een enkele Wonde niet anders, als dat de opening toegehecht, ende de gescheide Deelen alsoo wederom vereenicht werden. Doch wanneer dat 'er eenige ongesontheydt te voren in 't lichaem geweest is, ofte in 't quetsen in de Wonde yet gebracht is; gelijk *Harnas*, *Kogel*, van de Kleederen; ofte yet anders, ofte oock dat het omflaende *Vleysch* geplettert is; in sulcken gelegentheydt, soo moet de ongesonde gestaltensse des lichaems verbeterd, het gene in de Wonde steekt uytgenomen; ende het gepletterde verworpen werden.

Het genesen der Wonden (seydt *Seneca* 1. ad *Marcianum*) is licht; als sy noch versich van het Bloedt zijn; maer wanneer sy door bedervinge in een quade Sweering veranderen; soo werden sy swaerlicker geheelt. Daer op staet 't gene de Poët *Ovidius* seydt 1. de *Rem. amor*.

*Vidi ego, quod fuerat primo sanabile vulnus,
Dilatam longe damna tulisse morae.*

Soodanige versche, ende enkele Wonden en hebben anders niet van doen; als dat het gene, door het quetsen, van malkanderen gescheiden is, wederom vereenicht werde. Dese vereeniging is cygentlick wel het werck van de nature, de welke tyt het Bloedt, dat de Deelen voedt, oock 't gene dat gescheiden is, soecke toe te heelen; maer alsoo daer dickwils veel beletsel tusschen beyden komt, soo moet sulcks door de Konste wech genomen, de nature geholpen, ende de natuerlike wermte van het gequetste Deel versterckt werden, op sulcken maniere, als wy in 't volgende 4. Capittel sullen aenwijzen.

9. Tot de selve insichten dient gehonden een goede *Maniere van Leven*, ende daer in gemijdt al het gene, dat het Bloedt verhitten, driftigh maecten, ofte eenighsins toevloeying van vochtigheden kan verwecken.

Hierom is de *Lucht*, die matigh koel, ofte wat wermachtigh is, de bequaemste. Want de groote Hitte doet het Bloedt te seer vloeeyen, ende de kouw, gelijk *Hippocrates* seydt, is bijtende.

Indien de Wonde swaer is, soo sal men den gequetsten in 't beginsel weynigh *Spijs*, ende *Dranc* geven; het eerste soude hem bewaren, ende het ander sijn Bloedt dunder, ende dien volgende driftiger maecten. Dethalven dient voor eerst maer gebruyckt een *Gerstepap*, *Panade*, een *Slorpey*, geroert, ofte gedopt, een gebrade *Winterpeet*, gesloofde *Quee*; ende so allencx-

kens komen tot *Vleysch*; het zy gebraden; ofte met *Laitouw*, *Endiwe*, *Porcelayn*, ofte *Suyring*, met wat *Citroensap*, ofte *Verjus* gestoof. Alderbest is *Kalfsvleysch* gebraden, ofte de gezoden Knor-beenen, dat wy *Tolboom* noemen; alsoock *Kalfs*, ofte *Schapevoeten* met *Corimben*, ofte anders toegemaect. De *Wijn*, om sijn verdunnende, verwermende, ende drijvende kracht moet hier gantsch geschouwt werden; maer tot *Dranc* gebruyckt, bestelt *Bier*, daer eenige geharte sneden Broodt heet in geflist zijn, ofte daer de *Verkoelende zaden*, met *Petersily-wortel*, om het Bloedt wat te verkoelen, ende van sijn wey te ontlasten, in gezoden hebben.

De *Slaep* dient hier matelick te wesen, ende eerder te veel, als te weynigh; alsoo de selve het driftigh Bloedt ten deele bedwingt, daer het waecken dat verhit, ende noch driftiger maect.

Oeffeninge, ofte *Beweging* van 't Lichaem, als het Bloedt beroerende, is hier schadelick.

Wat het *Affuten* aengaet, hier dient een open lichaem gehouden, doch liever door versachtende Moeskruyden; gelijk *Beet*, *Spinagye*, *Suyring*, ofte oock *Clysteren*, als door *Purgatyen*, om de vochtigheden des lichaems niet te beroeren. Het ontijdigh *By-slapen*, van de gene, die nu beginnen te heelen, dewijl het de krachten, ende de voetsaemheyt vermindert, doet haer tyt swackigheyt het leven verliesen.

Geenderhande *Beweging* des *Gemoeds* kan hier voordeel doen; selver niet de schierticke blijdschap; dan de meeste schade soude komen van de gramschap.

Het II. Capittel.

Hoe, ende op wat gront, een Genees-meester den Rechter sal bericht doen, of de gequetste een doodelicke Wonde ontfangen heeft, ende daer van noodsaeckelick gestorven is.

VAN de gevaerlickheyt der Wonden, soo van wegen haer selven, als van wegen de Deelen, die sy quetsen, is nu in het voorgaende Capittel wijdtloopigh gehandelt. Doch alsoo een Genees-meester dickwils sijn oordeel moet geven voor den Rechter, ofte een gequetste die sterft, sulcks over komen is door de Wonde, ende dat na sijn getuygenis een doodelick oordeel over den handdadigen gevelt werdt; soo dient hier wel op gelet, op dat den onnooselen niet beswaert, noch den schuldigen vry gesproocken werdt.

My gedenckt, dat doen den hoogh-geleerde Professor tot Leyden, *Dr. Paaw*, eertijds uytleyde het boeck der Hooft-wonden van *Hippocrates*, ons wel inscherpte, dat, wanneer den Rechter vraegde, Of de Wonde, daer een gequetste na gestorven was, hem de doot nootsaeckelick veroorsaect hadde; onderscheyt diende gemaect tusschen een Wonde, daer de Doodt op volgt, ende eene die de selve seeckerlick veroorsaect. Sommige Wonden brengen nootwendigh de Doodt

Doodt aen, sommige zijn wel dapper gevaerlick, ende daer vele van steruen, maer eenige oock genesen. Ende een Wonde, daer yemandt anders van genesen is, en kan eygentlick voor geen doodelicke gehouden werden: gelijk oock niet de gene, daer uyt innerlicke oorfaeck wat quaets toe staet, of de welcke een ongesont lichaem over komt: maer foodanige alleen; die, in weynigh uyren, ofte dagen, de Doodt aen brengt, ende door geen Konste te helpen was. *Farinaceus*, een treffelick Rechts-geleerde, stelt hier over *tit. de Homicid. quest. 125. part. 1.* seer goet onderscheyt tusschen de Wonden, die enckel, ende by haer selven gantlick doodelick zijn, waer toe geen Salf te strijcken en is, noch geen Meesters raet te pas en komt, maer noodtaeckelick den gequetsten rasch doen verscheyden: ende andere, die wel doodelick schijnen, maer van de welcke de gequetste juyst niet terstondt en steruen, ende somtijts oock genesen.

Nu, ofre sulcke gevaerlicke Wonden in desen, ofte dien, doodelick, ofte niet geweest en zijn, wil een ander Rechts-geleerde *Boerius* aanwijzen, *Disson. 313. N. II.* met ses teyckenen.

Het eerste soude wesen den korten Tijdt, te weten, indien de gequetste korts na de ontfangen Wonde komt te steruen. Over de palen van desen tijdt, alsoo verscheyden gevoelen valt, soo keurt hy voor het beste, indien de gequetste binnen drie dagen komt te overlijden; welcken tijdt *Barolus* oock stelt in *L. ult. in fin. ff. ad Leg. Cornel. de Sicariis*: maer andere verlengen die tot den vijftden, oock tot den achtsten dagh; sommige noch tot acht maenden, ja zelfs tot een jaer; 't welck vele, alste lang zijnde, niet aen en staet. Maer wat scheelt het, of yemant, by exempel, van een steek in de Longe rasch sterft, ofte langsaem uyt-teert. Even wel geeft ons *Moses* hier van *Exod. 21.* dese wet: *Wanneer mannen twisten, ende den eenen den anderen met een steek of te vuyft staet, ende by en sterft niet, maer valt te bedde: indien hy weder op staet, ende op strate gaat by synen stock, soo sal hy, die hem sloegh, onschuldigh zijn, alleen sal by geuen 't gene den anderen versuyms heeft, ende by sal hem volkomenlick laten heelen.*

Voor het tweede teycken reeckent *Boerius*, aenhouden van Braecken, *Koorische*, ende andere toevallen, die van beginfel af de doodt boodtschappen. Waer by noch wel gevoeght konnen werden, *gestadige Pijn*, *Kramp*, ofte *treckinge der Leden*, *Noek*, *Raef-kallen*, ende diergelijcke, terstondt op het quetsen volgende, ende noch by-blijvende. Want in sulcken gelegentheyd toonen sy wel, door de Wonde verweckt te zijn, ende dat de selve oock dien volgende doodelick is.

Het derde teycken stelt hy in de *Wydie*, ende *Diepte*. Ende voorwaer een groote Wonde dreyght altydt gevaer: dan die is alleen voor doodelick te reekenen, de welcke soo diep ingaet, dat sy de inwendige Deelen, die in 't voorgaende Capittel beschreven zijn, gescheurt, ende doorwonder heeft.

Sijn vierde teycken is de gedaente van het *Geweer*, waer mede de Wonde gegeven is, ende waer uyt de Quetsen kan overtuuyght werden, wil gehadt te hebben van ombrengen. Dit gaet het Recht aen, niet de Genees-konste, de welcke haer niet en moeyt met het vorenemen van den Quetsen, maer alleen let op de gelegentheyd van de quetsure. Even wel kan een Heel-meester uyt vals *Geweer*, gevlamde *Degens*, haeckige, ende venijnige *Pijlen* (gelijk de *Indianen* beyde gebruycken) oock oordeelen, dat foodanige Wonden ongeneeflick waren.

Voor het vijfde, ende seste teycken neemt *Boerius*, een *gestadige Pijn*, ende daer op volgende *Kramp*; dan die behooren beyde onder het tweede, daer wy de selvige alreede gebracht hebben.

Van dese ses teyckenen, om te oordeelen, of yemant van een doodelicke Wonde gestoruen is, en behoeft een Genees-meester, na het ondersoek van den aet der Wonde, niet meer alstwee te gebruycken. Voor eerst, sal hy ooghermerk nemen, op de *Koribeyt des Tijds*, daer in de gequetste komt te steruen. Ten anderen, op de *gelegentheyd van den Stecken*, indien die gestadigh; om dat hy gequetst was, tot de doodt toe verachterde, met de quade toevallen, hier voor verhaelt. Waer by noch dienen bygevoeght drierhande opmerckingen. Ten eersten, dat de Wonde in haer selven niet doodelick en kan geoordeelt werden, wanneer sy een *Ongesont lichaem* getreft heeft; volgens de Reden (alsoo in het selve oock lichte quetsuren swaer vallen) ende de *Rechten*, *L. Quasi actione §. Sed etsi quis servum aegrotum ff. ad L. Aquil.* Ten tweeden, dat de gequetste den *Raet* van een goet Genees-meester niet heeft willen volgen, *ongesonde Kost* gegeten, *te veel gedroncken*; ofte oock *By-geslapen* hadde; waer van ick weet, dat, die al aen de beter handt waren, schierlick *kranck* wierden, ende sulcks met de doodt bekosten. Ten derden, staet noch te overwegen, ofte oock zelfs by den Meester alles wel na de Konste is uytgewrocht. Want in sulcken gevalle komt de schult des doodts op den Meester, ende de Quetsen en werdt niet gestraft, als een *Doodt-slager*, maer alleen over de gegeven wonde, *L. Qui occidit §. fui.* ende *L. Si ex plagis ff. ad L. Aquil.* ende *Barolus* in *Traet. de Percussionibus*. Hier over konnen vorders nagesien werden de *Rechts-geleerde*, ende onder andere, die mede in onse *Tale* overgeset is, *Dambouder*, *Raetdsheer van Vlaenderen*, *Ret. criminal. 75.* ende den vry wat breeder gaenden *Gaill*, *Raetdsheer te Spiers*, *2. Pract. Obs. 111.*

Het III. Capittel.

1. Ofte, by oldien het Lijck van de *Neder-geslagene*, als yemandt daer by quam, began te bloeden, de selve datrom soude te houden zijn voor *kandsdadigh* van dien *Maen-slagh*?
2. Oorfaeck ondersocht.
3. Onseckerheyt.

OP het gene in 't voorgaende Capittel verhandelt is, komt noch grootelicks in na-bedencken, Of het Bloeden van 't doode lichaem, wanneer de gene, die de Wonde gegeven hadde, daer ontrent quam, ende de daedt verholen ende onbekent was, den selven soude overtuygen van den Nederlagh. Want sulcks werdt dagelicks bevonden, alsoo te geschieden; niet alleen, terwijl de Wonde noch versch is, maer oock, 't welck alle verwonderinge te boven gaet, na verloop van lange tijdt. Hier van is onder andere een aenmerckens-weerdigh exempel verhaelt by den grooten wijsgeer *Campanella* in sijn 4. Boeck *de Sensu rerum* in 't 9. Capittel. Seecker man, schrijft hy, sloegh yemandt doot, ende werde om een ander oorsaek gevangen. Na twintigh dagen ontdeckte een slagh-regen het begraven Lijck, 't welck quam drijven voor de gevangenis. Ende als de Neder-slager het selve uyt de venster slagh, soo begonnen de Wonden te bloeden; niet sonder schrick van den genen, die wist sulcken daedt begaen te hebben. Hy wech gaende, hiel het bloeden op; ende daer wederom by komende, quam het oock wederom, gelijk hy selfs na 29. jaren tegens *Campanella* bekent heeft. Hier van eens in gespreck raeckende met den hoogh-geleerden Heere *Salmasius*, soo verklaerde sijn Ed. wel te weten, sulcks waerachtigh te zijn, als daer van veel exempelen gesien hebbende. Onder andere verhaelde hy my een, dat seer wonderbaerlick is. Seecker Landtman ontrent Digion, in Bourgoigne, werde vermoort, ende in den naesten put gesmeten. Na drie jaren dede de stanck van 't water, de oorsaek ondesoecken, waer door dit doode lichaem voor den dagh quam, ten deele vergaen, ten deele noch gaef. Het welcke, voor al de werelt ten toon gestelt zijnde, elck quam sien, ten laetsten oock de gene, die de moort gedaen hadde; waer over het lichaem, na soo lange tijdt, ende soo uytgemergelt zijnde, even wel noch Bloedt gaf. Het welck veroorsaekte, dat hy, daer te voren al eenigh achterdencken op gevallen was, gevangen werde, ende de daedt bekenende, sijn verdiende straffe ontving. Hierom werdt dit Bloeden voor een teycken om den Doodt-slager aen te wijzen, gehouden by vele Rechts-geleerden, gelijk *A Putco*, *Marsilius*, *Blancus*, *Carrerius*, *Casonus*, *Mennochius*, *Farinaceus*, *Mascardus*, *Buërius*; ende sulcks staen medetoe, uyt de Godts-geleerde, *Tostatus*, ende *A Lapide*.

2. De wichtigheydt van de saeck soude wel verey-schen kennisse van de oorsaek. *Campanella* oordeelt, dat 'er een ontfeltenisse is, niet alleen in den uytvlieden Geest, maer oock in het Bloedt selve. Dit gevoelen, van een verborgen *Antipathie*, ofte Tegen-strijt, die daer soude wesen tusschen den Neder-geslagene, ende den Neder-slager, ende een begeerte tot wraecke, werdt mede gehouden by *Pomponatius*, *Langius*, *Gemma*, *Lemnius*, *Magirus*, *Delrio*, ende andere. Want (schrijft de gemelte *Lemnius* 1. *de occultis*. 7.) in de ver-

borgene nature is soo groote, ende stercke kracht, als 'er maer een weynigh levens noch overigh en is, ofte het doode lichaem werm wert, dat het Bloedt begint te zieden, ende, met heete Gal vermengt, te ontfleecken. Dese reden soude wel lichtelick mogen plaets vinden in ge-quetste, die noch leven. Ende soo verhaelt *Sennerius* van yemandt, die door sijn broeder een Wonde gekregen hadde, dat wanneer de selve over het verbandt quam, al waren sy al verfoent, de Wonde schierlick ontfpronck; ende als hem daer na den toegang geweygert was, het Bloedt stelpste. Maer dat *Lemnius* voor geeft, en kan in 't minste niet gepast werden op het gene uyt *Campanella* verhaelt is, ende noch minder op dat van *Salmasius*, in welck lichaem de minste wermt niet en konde wesen. Ende in verscher Wonden soude mogen gevraecht werden, wat het is, dat het Bloedt tot zieden brengt, op de tegenwoordigheyt van den Neder-slager? Want te seggen sulcks te geschieden, door een verborgen strijdt, die tusschen haer beyde staet, en is niet veel anders, als de oorsaek voor verborgen te stellen, gelijk sy in der daet noch is. Dan voor soo veel het exempel van d'Heer *Salmasius* aengaet, ick en kan my niet anders inbeelden; ofte dat is een enkel wonder, waer door de rechtvaerdige Godt dien moordenaer na soo lange tijdt noch heeft willen straffen.

3. Dat vorders dit Bloeden niet seckerlick en kan overtuygen van Neder-slagh, blijkt oock daer uyt, dat, wanneer de kisten niet geheel dicht en zijn, het Lijck in 't dragen, door het roeren ende bewegen, Bloet van hem geeft; gelijk mede wat lang gehouden zijnde, het Bloedt, dat na het overlijden terstondt dick, stijf, ende geronnen was, daer na, door bedervinge, ende verrottinge, waterigh, dun, ende driftigh werdt, ende alsoo van selfs lichtelick kan uytzijpen.

Hier-benevens wert oock getuyght, gelijk ick sommige hebbe hooren verklaren, dat het doode lichaem bloeder, wanneer de naeste Vrienden, ende Bloed-varianten daer by komen. Dit leydt de gemelte *Lemnius* op een *Sympathie*, dat is een onderlinge over-eenstemminge der nature, die het Bloedt uyttreckt.

Dat aldus tegen-strijdt, ofte over-eenstemminge, twee dingen malkander recht tegen, in 't spel gebracht moeten werden, wijst genoegh aen, dat het Bloeden van den Neder-geslagen in yemandts tegenwoordigheyt niet en getuyght, den selven daer aen handtdadigh geweest te zijn. Over dese saecke is breeder geschreven by den trefselicken Rechts-geleerden *Bocerus* in sijn Boeck van het Ondervragen, ende Pijnigen der Misdadigen; als oock by *Casmannus* in 't laetste Capittel, ende de laetste *quest.* van sijn *Somatologia*. Ende onlangs te Roomen by *Zacchias* 5. *Quest. medico-legalium* tit. 2. qu. 8. daer hy oock uyt Duytschen by-brengh, hoe in Duytschlandt de manier is, dat, alsoo den Rechter, op den selfden dagh, dat yemandt te neder-geleyt is, geen proef en kan nemen van den Doodt-slager op de verhaelde maniere, sy den Duym van de Neder-geslagene, met

het V
bewa
dager
knijg
dat l
daer
die B
te zij
soeck

1. D
2. W
3. B
4. M
5. V
6. W
7. S
8. P
9. T
10. F

N
wy de
Ende
dende
heele
van 't
malk
gerae
ofte
als o
quet
te be
2.
voor
in de
Wond
sulck
Wond
den.
werd
Ader
de O
der s
Bloed
sijn b
eene
forge
van b
schen
Want

het Vleysch rontsom afsnijden, ende den selven doen bewaren tot thien, twaelf, vijftien, ende meerder dagen; ende indien sy ondertusschen yemandt in handen krijgen, daer achterdencken van den man-slagh op valt, dat sy dan letten op den Duym, die in de eygen plaets daer de gevangene sit, bewaert werdt, ende wanneer die Bloedt geeft, dat sy dan meenen de saecke gevonden te zijn, ende daer op derven komen tot scherper onder-soeck, ende de Pijn-banck.

Het IV. Capittel.

1. Dat vereyscht werdt tot Verbands der Wonden.
2. Wech te nemen 't gene tegens de Nature in de selve steeckt, ende te beletten, dat 'er niet van nieuws in en komt,
3. Bloeds te stelpen.
4. Maniere van Heelen,
5. Van Etter-maecten,
6. Wiscken,
7. Swachtels,
8. Poppens, ofte Compressen,
9. Toenaeyen, ende Aen-kleven.
10. Het gequeste Deel in bequame gestalte te houden.

I.

N AER dat in 't eerste Capittel de genesinge der Wonden in 't algemeen is aengeroort: soo sullen wy de selve nu vervolgen met de Maniere van Verbinden. Ende, gelijk alle gebreecken, door haer tegen-strijdende middelen verdreven werden: soo bestaet oock het heelen van de Wonden, in het wederom by een voegen van 't gene gescheyden, ende, door het quetsen, van malkander afgeweecten is. Dan, om daer wel toe te geraecken, is nootfaeckelick, dat 'er niet in de opening, ofte tusschen de kanten en steeckt, noch niet toe en valt; als oock, dat het verbandt wel bewaert, ende het gequeste Deel versterckt, ende by sijn natuurlicke wermte behouden werdt.

2. Om dan de rechte genesinge te bekomen, soo is voor eerst van nooden, dat, als 'er yet tegens de nature in de Wonde schuyt, het selve wech genomen, ende de Wonde klaer, ende suyver gemaect werdt. Want sulcks aldaer verblijvende, soo en is niet mogelick de Wonde te sluyten, ofte al gesloten zijnde, toe te houden. Derhalven moet het Bloedt niet terstondt gestelpt werden, ende niet voor dat het gene in de doorsneden Aderkens hangt, is uytgelopen. Want als dan werdt de Onsteeking beschut, ende het Sweeren, als minder stoffe vindende, vermindert. Maer 't geronnen Bloet dient met Ploeksel wel gesuyvert, op dat het door sijn bedervinge geen Koortsche en verwecke, ende met eenen het heelen verachtere. Men moet oock goede forge dragen, dat 'er van binnen niet in en fact, ende van buyten niet in en valt. Daerom dient oock in plaetschen, die met Hayr begroeyt zijn, het selve afgeschrap. Want komende anders in de Wonde te stecken, het

toeheelen soude beletten. Sulcks doet oock de Huydt, als de kanten van de Wonde tegens malkander omgewelft zijn. Want Huydt, die aen beyde zijde heel is, en kan te samen niet hechten, noch de Wonde niet wel sluyten, ende al gesloten zijnde, breeckt terstondt wederom open, gelijk ick dickwils in Hooft-wonden gesien hebbe. In sulcke gelegentheynt moet de Huydt aen beyde zijden door Compressen soo neder gedruckt werden, dat de raeuw kanten malkander komen te raecken, die haer dan lichtelick aen den anderen voegen, ende vast maecten. Hier staet mede op te letten in 't gebruyck van het Pulvis Cephalicus (dat is soo veel, of men Hooft-poeyer seyde, gelijk het oock meest in Hooft-wonden gebruykt werdt) 't welck sommige soo dick stroyen, dat sy daer door de vochtigheynt, die in de Wonde fact, wel op-droogen, maer het volkomen toeheelen beletten; selver oock, als het dick Poeyer tot een kost backt, soo blijft de Etter daer achter sitten, die dan in-etende, de Wonde dieper maect. Waer uyt genoegh blijkt, dat Poeyer in de Wonden niet als geheel sober, ende maer lucht boven op gestroyt moet werden.

3. Een Wonde en kan niet door het Vleysch gaen, ofte sy moet de Aderen afsteecken, waer op dan noodtsakelick een Bloet-storlinge volght, ende daer op swackkigheynt, ende veislappinge van krachten: ja dickwils, na dat de Wonde groot, ende diep is, ende groote Aderen, insonderheynt Slagh-aderen afgesteecten zijn, slaeuwigheynt, swijmelinge, ende onmacht. Waer op dan oock, het Bloedt zijnde den Schar des Levens, sommige het selfde wel met de doot verwisselen. Hierom dient insonderheynt voor het Bloeden goede forge gedragen, ende dat met soodanige middelen, als in het eerste Deel der Heel-konste, op het 13. Capittel, zijn beschreven; ende wat vorder belangt 't gene in de Wonde stecken kan, als een kogel, splinter, ofte afgebroocken beenderkens, die sullen uytgenomen werden op soodanigen manier, ende met sulcken werck-tuygh, gelijk by Paré, ende andere is aengewesen.

4. Wanneer dan niet in de weegh en is, soo moet men komen tot Toebeelen. Ende alsoo de nature, ofte de gematigheynt van het gequeste Deel, ende de omstaende, daer toe de werckende oorsaeck is, ende het Bloedt, de stoffe, om 't gene in 't Vleysch wech genomen was, wederom te vervullen; soo staet voornamentlick te letten, dat de natuurlicke gematigheynt van het Deel, ende de omliggende, behouden werdt: ende dat 'er niet te veel, niet te weynigh, veel minder quaedt Bloedt na toe en vloeyt. Want als het Bloedt te overvloedigh is, dan wast het vleysch te weelderigh, ende laet veel overtollige vochtigheynt. Te weynigh zijnde, en levert het niet genoegh stoffe, om het vleysch te doen groeyen. Van quaedt Bloedt en kan niet alleen geen goet Vleysch komen; maer verweckt oock, behalven het beletsel der genesinge, noch quade toevallen. Het eerste kan vermindert werden door Ader-

Ader-laten, weynigh eten, ende van geen kost, die seer voedsaem is. Het tweede vereyscht in tegendeel de voedsaemste spijs, ende drack; ende foodanige middelen, die over de Wonde geleyt zijnde, het Bloet na haer konnen trecken, gelijk verhaelt zijn in 't 9. Capittel van 't eerste Deel der *Heel-konste*. Het derde is te helpen, door goede maniere van leven, hier voor in 't eerste Capittel aengewesen, als oock door Ader-laten, ende middelen, die de quade vochtigheden bereyden, ende affetten, te sien in 't eerste Deel van den *Sebat der Ongefontheydt*.

Om noch de overtollige vochtigheyd van het Bloet, waer door het heelen belet werd, wat te verbeteren, het toevloeyen na het gequetste Deel, door matige t'samen-trekinge te stuyten, ende goede stoffe tot vleysch-maecten voort te brengen: soo hebben de Heel-meesters van alle tijden goet gevonden, niet alleen van buyren voor de Wonden forge te dragen; maer oock van binnen door eenige Wondr-dracken. Dese beslaen uyt sulcke middelen, als in 't 14. Capittel van 't eerste Deel der *Heel-konste* beschreven zijn. Dan dient gelet, dat uyt de selve gekosen werden foodanige, die het gequetste Deel sonderlinge toege-cygent zijn, als in Wonden van het Hooft *Betonye*, van de Borst *Eeren-prijs*, van de Lever *Agrimonie*, van de Nieren *Fragaria*.

Komende dan tot het Heelen, soo moet de Wonde gerijpt, gesuyvert, genesen, ende gesloten werden. Want alsoo het toevloeyende Bloet uyt de geopende Aderkens, in het gequetste Deel, van wegen der selver slappigheyd, ende ongematigheyd, niet wel en kan aen 't Vleysch ten eersten gehecht werden, soo verandert de nature dat Bloet in Etter, 't welck het Vleysch-maecten naest komt. Daer-benevens is gemeenlick by de Wonde, eenige Knusfinge van het geen, dat quetst, ende veranderinge door de Lucht. Derhalven moet het geknust, ende veranderde, alsoo het tot geen goet Vleysch en kan gedyen, van het gesonde gescheyden werden. Sulcks en kan niet anders geschieden als met Sweeren, ende Etter-maecten, door middelen in 't 11. Capittel van 't eerste Deel der *Heel-konste* beschreven. Ende die verhiending door suyverende middelen, in 't 12. Capittel van 't selve Boeck te sien, wech genomen zijnde, moet men komen tot Vleysch-maecten, verhaelt in 't 15. Capittel, ende dan de Wonde stuyren met Vel-maekkende middelen, gelijk die aengewesen zijn in 't 16. Capittel, van 't gemelte eerste Deel. Ondertusschen dient oock het Deel, des noodt zijnde, versterckt met een stovinge van *rooden Wijn*, daer *gedroogde Rosen*, ende *Gras-bloemen* in gekoockt zijn: als oock, na gelegentheyd, van eenige middelen, die beschreven zijn in 't 2. Capittel van 't gemelte eerste Deel.

5. In 't gebruyck van dese middelen dient wel acht geslagen op de gelegentheyd van de Wonde, ende het gewonde Deel. Want alsoo de natyurlike wermte rijp maect, ende 't Vleysch doet groeyen, soo moeten de

Heel-middelen over een komen met de gematigheyde van het Deel. Zenuwachtige ofte Vlielige deelen en konnen geen vochtigheyd lijden, als wel doen de Vleysige, die, vochtigh van haer selven zijnde, oock meerder vochtigheyd vergadert houden, de welcke dan, op dat se geen Onsteeckinge, Pijn, ofte Kooftsche en soude veroorsaecken, ten eersten in Etter dient verandert: welck werck der nature anders door drooge Heel-middelen lichtelick soude belet werden. Even wel dient oock wel gelet, dat die vochtige *Digestiva*, ofte rijp-maekkende middelen, niet te lang opgeleyt en werden; want soo soudensy na het quade, oock het goede tot Etter, ende verrottinge brengen, ende alsoo een holle, ende vuylige Sweeringe veroorsaecken. Maer in drooge Deelen zijn bequamer de *Balsamen*, gelijk die van *Peru*, ende diergelijke, ofte oock dat men een *Digestif* maect van gemengde rijpende, ende, door matelick opdroogen, Vleysch-maekkende, als [volght:]

N. *Termenbijn*, 2 oncen,
Doyer van een Ey,
Teracn-bloem, 1 loor, met
Oly van Rosen,

Gemaect tot een dun Salsken,

ende op een Wieck gestreecken in de Wonde gebracht. Dese Rijpende, ofte Etter-maekkende middelen zijn, met haer recht gebruyck, beschreven in 't 11. Capittel van 't eerste Deel der *Heel-konste*.

6. De *Wiecken* werden gemeenlick gemaect uyt Plocksel van oudt Linden, alsoo 't selve beter aen mal-kander houdt, ende daerom lichter uyt te trecken is, als Boom-wol, ofte diergelijke. Sy en moeten niet te lang, noch oock te kort wesen. Niet te lang, om de gesonde Deelen, insonderheyd die Zenuwachtigh zijn, geen hinder te doen: niet te kort, om geen vervuylt-heyd, ofte bedervinge achter te laten. Geheele nauwe Wonden, alsoo sy geen dicke *Wiecken* en konnen lijden, ende dat gantsch dunne te slap zijn, om even wel tot den grondt van de Wonde te komen, soo kan men eenen gouden ofte silveren draet nemen, ende daer omflaen een sijn doexcken, ende bestreecken met de gemelte Salve, in de Wonde steecken. Dit met een Plaester bedeckt zijnde, werdt dan met een Swachtel toegewonden.

7. De *Swachtels* maect men van Linden; het welck niet te nieuw en moet wesen, om der rouwigheyd; niet te oudt, ende versleten, om dat 't lichtelick breeckt. Haer gebruyck en is niet alleen om de opgeleyde Heel-middelen vast te houden, ende de wermte van het gequetste Deel te bewaren; maer oock 't gene van mal-kander gewecken is, wederom te versamelen, ende tot een te persen. Dit gebruyck maect verscheydenheyd in 't Swachtelen. Voor eerst is genoegh, dat het Deel maer bedeckt, ende sachtelick met een breede *Swachtel* omvangen werdt, doch met meerder omslagen in de Winter, voor de Kouw, met minder in de Somer, om de

de Wonde niet te broeyen. Maer voor het ander staet wat nader te letten. Daer toe dient een Swachtel, die soo breedt is, dat hy de geheele Wonde aen beyde kanten beslaet: 't en zy dat de selve te lang is, in sulcken geval moet de Swachtel smal zijn, ende niet boven de drie vingeren breedte hebben. Men sal den Swachtel in 't midden beginnen aen de plaets die recht tegen over de Wonde staet, ende soo over de Wonde halen, niet te losch, want dat soude de aengetrocken Lippen niet vast houden, noch niet al te vast, om geen Pijn, toevloeying van Vochtheden, Onsteeckinge, ende Koortsche te verwecken. Dan sal men beyde de cynden, het eene na bovenen, het andere na beneden winden, om de overtollige vochtigheydt van het gequetste Deel te weeren.

8. Wanneer de Swachtels de afgeweekene Lippen niet genoegh by een en kunnen voegen, gelijk in groote Wonden, ende daer de Huyt noch een scheidng van de Spieren gemaect heeft, dan sal men de geholde Huydt doorknippen, ende aen de zijden van de Wonde Poppens leggen (gemeenlick *Compressen* genoemd) de welke van Linden vier, ofte ses dubbelt, na gelegentheydt van de Wonde, ende de onevenheydt van 't Deel, toegevoewen werden.

9. Als de Lippen, van wegen de groote ende dwerfheydt der Wonde, door de verhaelde middelen niet en kunnen by den anderen gebracht werden, soo moet men de selve tot malkander trecken. Sulcks geschiedt op tweedteley wijze, met toenayen, ofte aenhalen door klevende middelen.

Tot het *Toenayen* werdt drierhande werck-tuygh vereyscht, Naelt, Draet, ende Pijpen. De naelt en moet niet al te dun, maer slijf zijn, om niet te breecken; aen den punt dieckantigh, om te lichter door te gaen; aen het oogh soo veel uytgeholt, dat den Draet geen meer dichte by en brengt, als de Naelt maect, om het doorslaen niet tegen te houden, ofte het gat te vergrooten. Het sal een gladden wollen Draet zijn, dubbelt, om de sterckte; ende met Wasch bestreecken, om de slijvigheydt, die met den Naelt door beyde de Lippen van de Wonde gehecht werdt, houdende op de tweede Lippe, die noch door te stecken is, om het wrijcken te beletten, een rondt Pijpen van silver, ofte koper gemaect, ende dan de Naelt (waerom het wat korter moet wesen) daer door gebracht. Sulcks kan oock, als de Naelt heel scherp, ende de Huydt niet dick en is, met de twee voorste Vingers wel gedaen werden.

Maer alsoo dit toenayen, voornamelick in teere lichamen, seer pijnlick valt, waer toe dan wel een Onsteeckinge, ende Koortsche staet, dat het oock in groote ende wijde Wonden wel lichtelick van een scheurt, ende dat het in die van 't Aengesicht seelicke lidt-teykenen nalaet: soo is by de vernufte Genees-meesters bedacht een andere maniere van vereenigen door *Kleven*, de welke sonder eenige quetsinge de lippen van de

Wonde aen malkander hecht. Want in plaetsche, dat men in 't ander door de Huydt, ende 't Vleysch steeckt, soo geschiedt sulcks hier in Doeck. Dat neemt men 't gene sterck, ende glat is, van gedaente vierkant, driekant, langwerpigh, ofte anders, na de gelegentheydt van de Wonde, ende het gequetste Deel. Het selve dubbelt gevouwen, ende dicht doorflickt zijnde, moet bestreecken werden met een lijnige Plaester, bestaende uyt *Hars*, *Peck*, *Terwen-blom*, ende *Wasch*, ofte diergelijke, versien met Bandekens, soo dicht, als men anders de Naelt doorsteekt, ende dan geleyt aen beyde zijde van de Wonde; wel acht nemende, dat de Bandekens op malkanderen staen, ende dan laten soo lang stil leggen, tot dat de selve aengedrooght, ende vast gekleest is, 't welck gemeenlick in vier, ofte vijfuyten geschiet. Dan sal men de Bandekens te samen trecken, ende alsoo de lippen van de Wonde by een brengen.

10. Alles aldus gedaen zijnde, soo moet forse gedragen werden, om het gequetste Deel in goede gestalte te houden. Het welck geschiedt, met het selfde te laten, gelijk het van naturen is, sonder lossen, ofte vaster te maecten, ende dat de Wonde, soo veel mogelijk is, na beneden streckt, om haer te beter te kunnen ontlasten. Die in den Arm gewondt is, moet den selfden niet laten hangen, maer in een sleuyer dragen: in 't Been, niet gaen, maer het selve stil houden, ende op een stoel leggen.

Het V. Capittel.

1. *Vremde genesinge der Wonden in afwesen, ende sonder verbinden, door*
2. *Wapen-salve,*
3. *Afzietfel,*
4. *Poeyt.*
5. *Redenen van die werckinge.*

NA het algemeen, ende gebruyckelick heelen der Wonden, nu aengewelen, en kunnen wy niet wel voorby gaen, een seer vremde, ende byna ongehooflicke, alrijdt onbegripelicke, genesinge, waer door de selfde sonder verbinden, ende in 't afwesen van den gequetsten, souden volkomenlick toebeelen, als maer het bloedigh Geweer, daer de Wonde mede gegeven was, een houtjen, ofte yet anders, met het Bloedt bestreecken zijnde, even als men gewoon is de Wonde, gade geslagen werde. Dit vinde ick te beflaen in drie verscheyde middelen, doch die even wel op een oogenmerck micken; ende zijn *Salve*, *Afzietfel*, ende *Poeyt*.

2. Ten tijde, dat *Luther* in het Geloove, *Copernicus* in den om-loop des Hemels, van 't gemeen gevoelen afweecken: soo is het selfde oock gedaen in de *Genees-konste* by een Switser *Theophrastus Paracelsus*, ende onder andere van wegen het heelen der Wonden. Waer toe

toe hy beschrijft een seecker *Wapen-salve*, die hy den Keyser *Maximiliaen* vereert heeft, de welcke van de selide, soo lang hy leefde, veel hiel, gelijk *Bapt. Porta* getuyght 8. *Magiæ Nat.* 12. ende feyt de beschrijvinge van een *Hoveling* bekomen te hebben. Ende is dese:

N. *Vjnea*, dat is *Mofeh*, gewassen op het *Hoofst-scheel* van een die gehangen, of geen *natuurlicke doods gestorven is*,

Menschen-Bloeds, van elcks 2 oncen,

Smout,

Mumia, van elcks 1 loot,

Lijnzaed-olye, ½ loot,

Termenbijn,

Bolus, van elcks 1 once; onder malkanderen gemengt
Tot een *Salve*.

Dese is alsoo mede te sien by *Paracelsus* selve *Archidox. Magic.* 1. even wel *Crallius* in sijn *Basilic. Chym.* daer hy *Paracelsus* voor den *Autheur* van dese *Salve* erkent, geeft een verscheide beschrijvinge, die wy onnoodigh achten hier over te brengen, als meenende daer soo veel niet aengelegen te wesen, dewijl het selide werck oock geseydt werdt met minder toerusting te geschieden: Sommige wasschen de *Wonde* alle daegh met wijn, ofte water van den gequetsten; andere meenen genoegh te zijn, de *Wonde* ongemoeyt latende, alleen het ge-weer, dat bebloedt is, in plaets van de *Wonde* met de *Salve* te verbinden, ofte indien men dat niet hebben kan, een ander geweer, een *Wilgen-stockken*, ofte yet anders, daer van 't bloedt uyt de *Wonde* aenhangt. Ick ben bericht, dat een *hourijen* aen 't eynde bebloedt van de *Wonde*, in een potjen met *Verckens-reusel* gesteecken, ende op de *Wonde* maer *suyver Linde* geleyt, de selve genesen heeft. Sulcks is in ontelbare bevonden by *D. Morian*, een *Godts-geleerde* tot *Amsterdam*, (die oock seyde belachelick te wesen de *naeuwkeurige maec-kinge* der *Paracelstien* van haer *Wapen-salve*, dewijl genoegh was, dat het *Bloedt* maer in *Vet*, ofte oock *Boter* wel bewaert werde) gelijk my, beneffens andere, verhaelt heeft *D. Andr. Colvius*, *naeuwkeurigh onderfoecker* van de *natuurlicke dingen*. Soodanigh *stockken* tegen den *Tant* gedouwt, tot dat 'er wat *Bloedt* uyt komt, ende dan mede in de *Reusel* gesteecken, verklaerde deselve *Heere Morian*, de *Tant-pijn* over te doen gaen.

3. De *Ridder Kentalme Digby*, wiens gelijke in verscheidenheydt van talen, ende wetenschappen ick onder de groote *Heeren* noyt gesien en hebbe, na *Engelandt* treckende, ende my de eere doende om te versorcken, soo raecten wy, onder andere redenen, op dese *Magnetica*, dat is *Seyl-steenige* (aldus genoemd, om dat het werck van verre geschiedt, even als de *Seyl-steen* treckt) *Genesinge*. Sijn *Ed.* verklaerde my sulcks verscheide reysen geluckelick bevonden te hebben; ende als seecker *Hoveling* in sijn dye gequetst was, ende de *Koning* de proeve daer van wilde sien, hy voor al het

Hof deselve uytwerckte, leggende alleen op den bebloeden *Kouffe-bant* een schoonen doeck, nat gemaect in 't *Afzietfel* van het *suyverste Koper-root*, ende dat twee mael des daeghs soo verbindende. Het welck, als hy beler zijnde, eenen avondt versuymt hadde, de gequetste den volgenden nacht beswaert, ende de *Wonde* verargert was.

4. Op dit middel staet het derde, te weten een *Poeyers* het welck my mede gedeelt is van den *Heere* van *Beverwaert*, *Gouverneur* van *Bergen op Zoom*, &c. 't welck al van de selde stoffe is, te sien in sijn *Ed.* *Brief* N°. 10. Dit *Poeyer* getuyght de wel-gemelte *Heere*, nu noch onlangs in de beleeginge van *Perpignan*, ende *Theonville*, meest alleen in gebruyck te zijn geweest, ende dat daer door ontallicke swaere *Wonden* genasen. Een bysonder verhaelde sijn *Ed.* hoe dat te *Parijs* een knecht van seecker groot *Heer*, by alle de *Meesters* geoordeelt werde, van de *Wonde*, die hy gekregen hadde, noot-saekelick te moeten sterven. Het welck vernomen zijnde by een *Looper*, quam sijnen dienst aanbieden, met toefeggen van genesinge, ende hoe, ende waer mede hy sulcks dickwils gedaen hadde. Het was wel te wagen, (want met een dootd Kalf, gelijk het spreekwoordt seydt, is goet sollen) dewijl sijn *Wonde* alreede by de *Meesters* voor ongeneeslick was op-genomen. Dus tradt hy in 't werck, ende het eerste verbandt aen den bloedigen doeck gedaen hebbende, als sommige daer mede spotteden, soo toonden hy de kracht daer van op dese maniere: Hy stact den doeck in sijn sack, ende hiel die tegen 't vyer, latende vragen aen den gequetsten (die in een ander kamer lagh) hoe hy hem bevoelde. De selde antwoorde, niet te konnen duren van de hitte, die in de *Wonde* was. Daer na stact hy hem in kout water, waer op de gequetste bevonden werde van koude te zitteren, ende te beven. Genas even wel eyndelick door dese middel, tegens de meeninge van de gene, die hem te voren verbonden hadden. *Paré* verhaelt van een ander *Looper*, dien sulcks misluckte, waerom hy den seliden oock uyt-lacht: dan het was onwijs van hem gedaen, dat hy een *Wonde* die in sijn selven gantsch ongeneeslick was, oock door *Paré*, ofte andere, soo stoutelick aenam. Soo en konde oock *Hildanus*, hoe ervaren meester hy was, niet heelen een *Wonde* in de *Borsle*, die wederstaen hadde de genesinge van diergelijcken *Wond-meester*.

5. Dit is voorwaer een vremde saecke, doch die soo vremt niet en soude schijnen, by aldien dat men de reden konde weten. Daerom is wel geseydt van den *Poët Virgilius*, dat de man geluckigh was, die de oorsaecken der dingen wel konde kennen.

Felix, qui potuit rerum cognoscere causas.

Hier over komende in gespreck met den Hoogh-geleerden *Heer Salmasius*, seyde my sijn *Ed.* soodanige genesinge wel bericht te wesen, ende sulcks dickwils ondervonden te hebben. Ick wat dringende op de oorsaeck,

faeck, stelde de selve ons noch onbekent. My komt veeltijds voor, dat, wanneer in vremde Siekten, ofte yet anders, de oorfaeck verborgen is, de Vrouwen alles terstondt op Toovernye leggen; soo meent oock de Jesuijt *Delrio*, in *Disquis. Magic.* dit loutere Toovernye te wesen, ende dat dese maniere van genesen op een Duyvels verbondt steunt, als mede, dat de gene, die soo geheel werden, daer na in heviger pijn, ende swaerder sieckte vervallen, oock meestentijdt tot een quaet eynde geraecken. Maer het en is niet al terstondt Toovernye (gelijck het gemeen volck sijn selven inbeeldt) waer van geen reden kan gegeven werden, dewijl dat'er noch ontallicke dingen in de Nature soo verborgen zijn, dat ons verstandt daer van het minste bericht niet en soude kunnen doen. Het welck de deftige Poëet *Bapt. Mantuanus* oock seer wel seydt:

Multa tegis sacro involuero Natura.

Wie sal reden geven van de vremde genesinge van de Gele-sucht, beschreven door *Rob. Fludd*, ofte de *Flu-ribus* in sijn boeck de *Philosoph. Mosaiica*, ende van verscheyde met geluckige uytkomst in't werck gestelt? Sy maecken van *Affsche van Esschen-boom*, met het *Water* van den Siecken, kleyn koeckkens, in elck van de welcke sy in't midden een putjen douwen, dat sy dan vollen met het *Water* onder wat *Saffraen* vermengt; daer na setten sy de selfde aeneen kant, tot dat sy vergaen zijn, ofte laten se op't vyer uytwaesleuen, waer mede dan oock de Gele-sucht vergaet. Wie weet te seggen, waerom den *Distel-appel*, ende de worttelkens van *kleyn Speen-kruyt*, alleen in de kleedren gedragen, het Speen doen verdwijnen? Waerom komt de *Wijn* hier te Lande te wercken, soo dra de *Wijn-stock*, die daer soo verre van daen is, bloeyt? Wie sal ons de oorfaeck aenwijzen, waerom de *Zeyl-steen* het yser, den *Amber-steen* het kaf na hem treckt? De gene even wel, die dit aen reden willen vast maecken, stellen eenen Geest, die de geheele werelt door verspreyt soude wesen, zijnde een over-voerder van de verborgene krachten ende werckingen, waer door hy alle de Deelen van de werelt te samen voeght, ende tusschen de selvige een wonderbare over-een-stemminge verweckt. Waer sy noch by voegen de over-een-stemminge van het *Bloodt*, dat aen't *Geweer*, ofte yet anders hangt met het gequettste *Deel*, het welck de kracht van dit *Heel-middel*, door den over-brengenden Geest lichtelick soude komen te ontfangen. Dese maniere, om de Wonden te heelen van verre, ende in't afwesen van den gequettsten, werd't seer verheven van de *Chymisten*, ende onder andere met redenen beweert van *Crollius*, (die de tegenspreekers onbedrevene dwaesen noemt) ende *Rob. Fludd*, de welcke oock de tegenworpingen van *Forsterus* in't breedt beantwoordt. Aen d'ander zijde werden wederom haer redenen, ende ondervindingen van ydelheydt beschuldight, door den Jesuijt *Johannes Roberti*, in verscheyde boecken, *Libavius* in

een, maer bondigh, *Semerius*, in *Præcl. Naudé* in *Syn-tagn. de Studio milit.* *Kircherus* in sijn boeck van den *Zeyl-steen*, *Moreau* in sijn *Inst. Chirurg.* Dan seer onlangs zijn alle de redenen van *Semerius*, na malkanderen wederleydt in een bysonder boeckken hier van gemaect by *Persius*, *Genees-meeſter* tot *Romen*.

Het VI. Capittel.

1. *Genesinge door Toovernye, gebruyckelick by de Oude met enige Verssen te singen,*
2. *Door Belesen,*
3. *Door Wy-water,*
4. *Door heylige Olye,*
5. *Door gewydt Linden.*

W Y hebben in 't laest-voorgaende Capittel gewag gemaect, dat het genesen der Wonden in't afwesen by sommige gereeckent werd't voor Toovernye; maer dat de selfde oock in der daedt daer toe gebruyckt is geweest van alle oudtheydt, blyckt uyt de Poëten, ende andere Oude schrijvers:

*Ista veneficii verus est via: noster Apollo
Innocuam sacro Carmine monstrat opem,*

gelijck *Ovidius* seydt in sijn 1. Boeck van den *Genees-middel der Liefde*. Soo schrijft oock *Apulcius* in sijn 1. *Apolog.* dat de oude *Genees-meeſters* wisten met eenige woorden de Wonden te heelen, ende dat de seeckerste Schrijver in alle oudtheydt, *Homerus*, sulcks oock wel aenwees, wanneer hy *Ulyſſes* op die maniere het *Bloet*, dat uyt een *Wonde* liep, dede stelpen. Het selfde getuyghet oock een *Latijnsch Poëet Statius* 2. *Sylv.*

*abruptis etiamnum stabile venis
Vulnus hiat, magna que parat via lubrica plaga.
Cum jam egomet Cantus, & Verba medentia sevus
Confero.*

Dese woorden (die sy schijnen tot verssen gebracht, ende gefongen te hebben, blijkende uyt de benaminge van *Carmen*, ende *Cantus*) schreven sy soo groote kracht toe, dat als sy al andere middelen gebruyckten, noch om seeckerder te gaen, de selfde daer by voeghden, gelijck wy sien kunnen in de volgende verssen van den gemelten *Ovidius* 7. *Metam.*

*Nere parum valeant à se data gramina, Carmen
Auxiliare canit, secretasque advocat artes.*

2. 't Gene by haer door eenige woorden te singen, geschiedt noch huydendaeghs, selfs oock onder de *Christenen*, met eenige woorden over de Wonden te spreeken, het welck wy *Belesen* noemen. De Jesuijt *Delrio* verhaelt (in het derde Boeck van't 2. Deel, der tooverige *Onderfoeckingen*, op de 7. afpaling) van seecker *Lesen* onder de *Spaensche krijghs-luyden* gebruyckelick, waer mede sy de Wonden genesen, alleen

Linden daer op leggende, ende de woorden over spreekende. De selfde heeft hy aldaer uyt het Spaensc overgeset, de welke, al maecken sy niet anders uyt, als een gebedt tot *Christum*, wy even wel hier niet en sullen stellen; dewijl sy die, in 't overslaen der Genees-middelen, 't gene anders, ende altydt noodtwendigh is, misbruycken. Het welck de oorsaek was, dat de Bisschop van Yperen *Simonius*, met sijn Raden, geoordeelt hebben al dit heelen te zijn by-geloovigh, ende ongeoorloft, verbiedende derhalven, dat niemant sulcks soude in 't werck stellen. Dit vonnis, seydt *Delrio*, schein sommige hardt, dan met ongelijck; alsoo dit werck van Godt verwacht werdt by wijsse van wonderwerck, ende sulcks gestadigh te begeeren, en is niet anders, als Godt te versoeken. Dat selver vele onder de Heydenen dese maniere van de Wonden te belesen niet voor goet gekeurt en hebben, is wel af te nemen uyt den Griekschen Poëet *Sophocles*, als hy schrijft in 't Treur-spel van *Ajax*, geen wijsse Genees-meesters werck te zijn, haer in Wonden te betrouwen op de Sang-dichten. Want dat sy losch gaen, seydt oock *Virgilius* 7. *Aeneid*.

— *neque eum juvere in vulnera Cantus.*

3. Een Italiaensc Genees-meester *Fallopins* brengt hier toe in 't 14. Capittel het genesen door *Wy-water*, waer op vele by-geloovige haer leer vertrouwen. Dan sulcks heeft sijn natuylieke oorsaek, dewijl oock gemeen water 't selve kan doen. Soo schrijft de Romeynsche *Celsus* in sijn 5. Boeck, op 't 26. Capittel, dat een Wonde wel genesen kan werden, sonder vrende middelen, daer op leggende een spongye, ofte doeck met koudt water: want dat het tocheelen 't werck is der Naturen; ende dat de droogheydt van het Deel bewaert werdt, te rugh flootende de toevloeyende vochtighey, ende dat koudt water 't selve geheel wel doet. Dan dit en soude gantsch geen plaets hebben in verouderde, ofte sware Wonden: maer alleen in de gene, die licht, versc, ende heel ondiep zijn, de welke oock wel somtijds van selfs, ofte alleen met schoon Linden genesen.

4. Andere by-geloovige gebruycken heyligen *Olye*, het welck vry arger is, ende gantsch strijdende tegens het gene een Wonde aenwijst, te weten, dat haer vochtigheydt, sal sy genesen, dient opgedrooght, daer den *Olye* in tegendeel vervochtight; 't en ware die kracht, ende gematigheydt door 't gene daer over, ofte onder gedaen werde, was wech genomen.

5. Sommige nemen alleen gewijs schoon Linden, dat geen Vrouw aengehadt en heeft. Ende dit en is niet quaet, gelijk terfont geseydt is, in lichte quetsuyren, die maer even door het Vel en gaen: dan in Wonden, die Achtbare in de Rechten genoemt werden, soude het gantsch ondienstigh zijn, alsoo het Linden niet en kan raecken den gront van de Wonde, het welck voor een Heel-middel noodtsaekelick is, gelijk *Galenus* wel aenmerckt 3. *Metb.* 4.

Het VII. Capittel.

1. *Wondere beschutting tegen het Quetsen, ende boe sommi-ge voor alle Steecken, ende Schoten gehardt zijn.*
2. *Middelen voor Duyvels verklaert.*
3. *Vytkomste dickwils doodelick, alijdt verloeckt.*
4. *Tegen-middelen.*

Gelijck de menschen alle middelen nagespoort hebben om de Wonden te genesen, soo zijn sy noch verder gegaen, om de selve te beschutten, ende voor te komen; te weten om *Steecken*, ende *Schoot-vry* te wesen. Welcke wonderbare maniere van doen, al van ouden tijden her-gekomen is. Soo schrijft de Poëet *Virgilius* in sijn 7. *Aeneid*. van een, die noch door vyet, noch door yler en konde werden omgebracht.

*At Messapus equum domitor, Neptunia proles,
Quem neque fas igni cuiquam, nec sternere ferro.*

Hier toe zijn van *Persus*, *Abaris*, ende andere eertijds verscheyde dingen in 't werck gestelt, waer op vertrouwende sy haer vyanden onbeschroomt neder velden, gelijk in de oude historyen te lesen is. De Françoische schrijver *Guyon*, verhaelt in sijn verscheyde Lessen, hoe seecker Edel-man vijf mael uyt een gevecht van een te-geen een (*Duel* genoemt) behouden bleef, over hem dragende *Hippomanes* (van welckers beteyckeninge te sien is by *Naudé* in *Synt. cit.*) in Crystal besloten.

2. Dan het gewoonlick middel, dat hier toe gebruyckt werdt, zijn Briefkens, in de welke eenige wondere, ende vrende *Characteren*, ofte teyckenen geschreven zijn, die haer kracht souden trekken (na sommige voorgeven) uyt den Hemel, ende het invloeyen van de Sterren. Dan dit werdt, onder andere, seer wel wederleyt van den neerstigen *Semertus*, met den welcken wy, om niet wijder dese godtloose ydelhey te ondersoeken, bestuyten, dat sulcke kracht in de Briefkens niet en kan komen noch uyt den Hemel, noch uyt eenige andere natuylieke oorsaek, maer dat alles een louter versierfel is van den Duyvel, ende dat dien volgende foodanige Briefkens niet en konnen gebruyckt werden sonder grouwelicke afgoderye. Want voorwaer de oorsaek van dit werck moet noodtsaekelick geleyt werden, ofte op de Nature, ofte op Godt, ofte op de Menschen, ofte op de Middelen, die men gebruyckt, ofte op den Duyvel.

Het en kan op de Nature niet geleyt werden. Want het lichaem is van nature sachr geschapen, soo dat het onderworpen is, door alderhande wapenen scheidung, ende Wonden te ontfangen.

't En is oock Godt niet toe te schrijven, dewijl hy sonder wonder-werck, den loop der Nature niet en verandert. Daer noch by komt, dat wy nergens in de heylige Schrifture vinden sulcks immermeer gedaen te zijn, al is 't, dat door sijn bevel de Joden sware Oorlogen tegens hare vyanden hebben uytgevoert.

De

De Menschen en hebben oock demacht, noch de kracht niet, om tegens de Nature in te gaen.

De Middelen, die daer toe gebeficht werden, en konnen by haer selven sulcks geenfins te wege brengen, noch den loop der Nature omflooten.

Derhalven moet het daer toe komen, dat het Duyvels werck is. Want al zijnder vele, die voorgeven in 't minste met den Duyvel niet te doen te hebben, ende even wel sulcke middelen gebruycken; soo moeten sy weten; dat de selve in 't eerst noch van Godt medegedeelt, noch van de menschen gevonden, maer van den Duyvel gegeven zijn aen de gene, die haer met hem hebben verbonden; ende dat dien volgende, de gene oock, die foodanige middelen in 't werck stelt, hem deelachtigh van het verbondt maect, al is 't dat hy anders met den Duyvel niet gehandelt en heeft: dewijl de toestemminge het verbondt versegelt. Sulcks kan oock eenighfins blijcken uyt het godtloos leven van de Geharte, waer door sy den Duyvel dienende, Godt afvallen. My is verhaelt van een *Lieutenant*, die in alle de Oorlogen van Bohemen, ende Duytschlandt gehart geweest hadde, soo dat 'er menige musquet-kogel van sijn Huyt gerolt was. Hier te Lande komende met den *Colonnel Ferens*, kreegh hy tegenheydt in 't godtloos leven, dat sy gehouden zijn te leyden; scheurden sijn briefken, ende begaf hem tot Godt, ende een vroom leven, gelijk ick hem gekent hebbe: maer werde wederom quetsbaer, als een ander.

3. Ja de Duyvel, als niet voor-hebbende het lichaem van den mensche te beschermen, maer veel eerder het selve met de ziele te vernielen, houdt dickwils sijn verbondt niet, ende bedriecht de gene, die het met hem gesloten hebben. Waer van verscheyde exempelen zijn, ende onder andere een aenmerckens-weerdigh, in 't jaer 1634. in Duytschlandt geschiedt, ende by *Sennertus* verhaelt. Seecker Krijghs-knecht, sittende drincken met sijn maets, ende vloeckende, na de gewoonte van sulck volck, dat hem de Duyvel soude halen, dat hy vry was van alle geweer, wilde daer van een proef toonen, ende stack op sijn bloote Borst twee mael met een Poenjaert soo hardt, dat hy omleyde, sonder eenighfins te quetsen; maer als hy 't selve de derde mael versocht, soo schoot de Poenjaert schierlick door de Borst tot in 't Herte toe, waer op teistondt de rampzalige dootd volghde. Wy lesen in de Hystoryen van de Bevoerten in Vranckrijck, dat 'er een menighe Duytsche knechten over quamen, waer van achteen duysent door het leger van den Hertogh van Guise nedergehouden wierden, ende na dat sy uytgeschut waren, bevondt men meest aen allegader Briefkens om den hals; maer die haer weynigh geholpen hadden. Daer werdt mede verhaelt van seecker Krijghs-knecht, die in de belegeringe van Poictiers, op seeckeren aenval, met een dulligheyt, gelijk als of hy de stadt alleen soude bemachticht hebben, hem soo dicht aen de wercken begaf, dat hy terstondt door eenregen van kogels ter neder stortede.

Het gevecht over zijnde, werde bevonden een Briefken op sijn Borst, waer van hy aengenomen hadde, de kracht, met sijn eygen gevaer, te betoonen. Werdt noch geschreven, dat doen Keyser *Kard de V.* Oorlogh voerde tegens *Barbaroffu*, in Afrijcken, dertigh duysent Moren met grooten moet, ende geweldt quamen bestormen eenen grooten toren, staende op eenigh overblijfsel van het oudt Carthago, voor haer hebbende seecker Turcksche Priester, die, met een vrent geluyt te geven, verscheyde Briefkens stroyde, waer door hy de Christenen de nederlage dreyghde. Maer hoe sulcks uytviel, voelden hy alder eerst. Want de Keyser aenkomende met Ruyters, ende Knechten, viel op de Moren, ende sloegh (de godtloose Priester voor andere ten eersten neder gevelt zijnde) de selvige in de vlucht.

4. Hier-en-boven houdt de Duyvel noch, om van sijnen bedriegelicken aert niet te wijcken, eenige plaetschen onvry, als in 't verbondt niet begrepen. Soo werdt geseydt, dat men niet gehardt kan wesen boven de Oogen. Ende my is vertelt, hoe in seecker verrader, die op 't rat lagh, om gerabraeckt te werden, den hamer elcke slagh, gelijk van een aenbeeldt, afsteuyten, tot dat ten laetsten den Oversten riep, Slaet het Duyvels-kindt de Kop in; het welck gedaen zijnde, het Hoofst, sonder eenige tegenstandt, ingeslagen werde. Soo heeft my mede onlangs verhaelt de *Colonnel Swartsenburgh*, selve gesien te hebben, dat als de Grave van Montecuculi in de Veluwe quam, ende vele Croaten geslagen wierden, een van de selvige door twintigh beset, ende beschoten zijnde, geen Wonde en ontfing, tot dat een Krijghs-knecht hem 't Hoofst in sloegh.

Ende buyten de plaetsche houdt (gelijk men seydt) de Duyvel noch een andere achter deur open, ende en doet die briefkens niet gelden tegens Silvere kogels, ofte Looden die beknaeuwt zijn, noch tegens Geweer, welckers punt in 't vyer geheet, ende met reusel bestreken, ofte in d'aerde, ofte broodt gesteecken is, gelijk oock tegens andere, die ick, gelijk oock al dit werck, niet naeuwkeurigh wil onderloecken.

Het VIII. Capittel.

1. Wonden met Pletteringe.
2. Oorsacken,
3. Ken-teyckenen,
4. Voor-teyckenen,
5. Genesinge.

NA dat in 't algemeen gehandelt is van enkele Wonden, soo sullen wy nu komen tot de gene, die met eenige andere toevallen vermengt zijn. Onder de selvige is wel de voornaemste, het Knutsen, ofte Pletteren, wanneer benevens de opening van de Wonde,

de kanten rontfom geknuist, ofte verplettert werden, waarom wy daer van, onder de gemengde, ofte t' samen-geselde Wonden, eerst sullen handelen.

2. De kanten van een Wonde werden geknuist, ofte geplettert, wanneer het gene, dat de Wonde bybrengt, niet alleen en kan het Vleysch quetsen, ofte een openinge maecten; maer oock het selve door sijn swaerte, ofte bottigheydt (want een scherp geweer en sal sulcks nie doen) soo hardt regen de kanten sloot, dat de natuurlieke wermt daer door verstroyt, ende het Bloedt, buyten sijn Aderen schietende, daer in runt.

3. De *Ken-teyckenen* van een Wonde met Pletteringe, staen af te nemen uyt de swaerte, ofte plompigheydt van 't Geweer, dat de Wonde gemaect heeft, uyt den kogel, ofte den beet: als mede uyt de pijn, ende de blaewigheydt van 't gequetste Deel.

4. Wat de *Voor-teyckenen* belangt: Gelyck al 't gene dat tot een Wonde slaet, de selve beswaert, soo valt oock een Wonde, waer Pletteringe by vermenget is, swaerder om te genesen, als een enckele openinge. Want niet alleen dat het geronnen Bloedt, ende het geplettert Vleysch moeten tot Etter (het welck de gene-singe soo lange te rugge stelt) gebracht werden; soo komt beyde dickwils te bederven, ende tot Kout-vyer te vervallen.

5. Dewyl geen Worde en kan heelen, ofte het beletsel moet eerst wech genomen werden; soo dient hier voor al het gepletterde, dat soo veel als verstorven zijnde, niet en is wederom tot goet Vleysch te brengen, door rijp-maekkende middelen tot Etter verstorven. Ende alsoo, van wegen de pijn, lichtelick eenige toevloeying op het gequetste Deel kan komen; soo dienen voor te gaen foodanige middelen, die van het selfde af-trekken, insonderheydt het Ader-laten, indien het lichaem wat bloed-rijk is. Ende dan moeten op het gequetste Deel selve geleydt werden foodanige Plaesters (*Difensiven* genoemt) ofte Pappen, die het toevloeyen beletten, ende de vochtigheden uythouden, ende met eenen haer ten deele verdroogen ende vertee-ren, die beschreven zijn op 't 2. Capittel van 't eerste Deel der *Heel-konste*. Het toevloeyen aldus gestuyt zijnde, soo moet alle vlijt aangewent werden, om het gepletterde Vleysch, ende 't Bloedt, 't welck uyt de gebroocken Aderen in 't Vleysch gezipt, ende geronnen is, ten eersten (op dat 'er geen ontleckinge toe en slaet) tot Etter te brengen, door foodanige middelen, als in 't 11. Capittel van 't eerste Deel der *Heel-konste* zijn aengewesen. Waer uyt men, na de gelegentheydt, ende gematigheydt van het Deel, Pappen, ende Plaesters magh maecten, die niet op de Wonde, maer rontfom de selve, op het gepletterde Vleysch dienen geleyt. In de Wonde selve moeten wiecken gesteecken werden, die bestreecken zijn met *Digestijf* van *Termentijn*, onder *Doyer van Ey* gemengt, ofte de *Salve Basilteon* genoemt. Het quaet tot Etter verstorven zijnde, dient de Wonde gesuyvert, door middelen verhaelt op 't 12. Capittel

van het eerste Deel der *Heel-konste*, gesuyvert zijnde, met Vleysch vollen, toeheelen, ende met Vel bedecken, waer toe de middelen mede allegader bescreven zijn in 't meer-gemelte eerste Deel, op 't 14. 15. ende 16. Capittel. Dan by aldien het gene geplettert was, in geen Etter en quame te veranderen, maer dat 'er den derden, vierden, ofte vijfden dagh, een swellinge met pijn toe sloegh, ende deselve vergroute met kloppinge; ende de gequetste niet wel en konde lijden eenigh aen-raecken, ende daer na het gewonde Deel sijn natuurlieke wesen verloor, van werve blaewachtigh ofte bruyn werde; de pijn ende klopping daer na begon op te houden, ofte oock andere voor-teyckenen van Koudt-vyer haer openbaerde; in foodanigen geval moet het gepletterde Vleysch ten eersten geschetit zijn, daer op Plocksel geleyt werden met *Vng. Aegyptiacum* bestreecken, ende de genesinge vordens aangeleyt, als in een beginnende Koudt-vyer, hier na in 't 11. Capittel breeder aen te wijfen.

Dan als niet alleen het Vleysch, maer oock de Zenuwen, ende Banden geplettert zijn, dan dient het Deel gebet met *Verrijvende Olye*, heet gemaect, gelyck van *Wijnruyt*, *Dil*, *Seven-geijden-kruyt*, *Beverjuyn*, de *Lactibus*, *Termentijn*, ofte *Peter-olye*.

Het IX. Capittel.

Geschote Wonden.

1. *Begin*, ende *Oorspronck* van *Bus-poeder*, ende *Geschut*.
2. *Aert*, ende *Nature* van *geschote Wonden*, gevoeght zijnde noch met *Venijnigheydt*, noch *Brant*, maer alleen met *Verplettinge*.
3. *Verscheydenheydt*,
4. *Ken-teyckenen*,
5. *Voor-teyckenen*,
6. *Genesinge*,
7. *Maniere* van *Leten*.

NA dat in 't laetst-voorgaende Capittel gehandelt is van de gepletterde Wonden in 't gemeen, so sal nu dienstigh wesen, dat wy komen tot de bysondere. Onder deselve zijn wel de voornaemste, die door *Bijten*, ende *Schieten* veroorsaect werden. Maer verre uyt loopen, van wegen onsen gesladigen Oorlogh, de *geschote Wonden*, waer van wy daerom oock eerst, ende wijdtloopigh sullen spreecken. Doch voor al eet daer toe te komen, en dunckt ons niet ondienstigh te zijn, dat aengewesen werdt het begin, ende den oorspronck van *Bus-poeder*, ende *Geschut*.

1. Wy lesen in de *Historyen* der *Grieken*, *Romeynen*, ende andere *Volckeren*, van vele konstige wercken, waer mede sy hare vyanden groote schrick, ende schade aendeden. Hier in is wel de beroemste geweest *Archimedes* van *Syraculen*, welke stadt van *Sicyliyen*; hy, door sijn vernuft, ende krachtigh werck-tuygh, dede, een sterck leger van de *Romeynen*, tot haer

haer groot verlies, het hoofd bieden. Diergelijke is mede in 't werck gestelt by *Diogenes* van Rhodos, *Calias* van Arcadyen, *Epimachus* van Athenen, ende andere. Soodanigh werck-tuygh is in veelderley talen beschreven, ende onder andere in Latijn by *Lipfius* in *Poliorectico*, ende *Naudæus* in zijn treffelick Boeck *de Studio militari*. De Vinders van elcks, dat tot den Oorlogh streckt, werden uyt de Ouden aangewesen by *Polydorus Virgilius* 2. *de Invent. rer.* 11. ende den Spaenschen (welck Boeck mede in Latijn, Françoisch, ende de *varia Lecion*). Maer gelijk den Oorlogh, ende de wraeck-gierigheydt alles onderfoeckt, om malkander onder te brengen, ende te overheerschen, soo is ten laetsten het *Geschut* gevonden. Waer toe niet qualick en passen dese versen van *Lucretius*, in zijn 5. Boeck:

*Sic alid ex alio peperit discordia tristis,
Horribile humanis quod genibus esset in armis,
Inque dies belli terroribus addidit augmen.*

By dit *Geschut* en zijn niet eens te gelijcken al het Krijghs-tuygh, Muyr-bieeckers, ende andere werken (hoe wel *Lipfius* die anders verheft) de welke by de ouden in gebruyck waren. Want die daer tegen staende, souden terlondt aen slenters geschoten werden; waerom *Bodin* wel seyd *Meth. bist. c. 7.* dat de *Catapulta*, ende 't ander storm-tuygh der oude, maer kinderwerck en gelijckent te wesen by ons *Geschut*, als met donder ende blixem alles vernielende, die het oock niet alleen met licht, geklanck, ende reuck gelijk en is, maer met gedruys verre overtreft. In de belegeringe van Breda konde men hier in dese stadt Dordrecht de schoten tellen, ja buyten de poort het vier sien opgaen. De Grieksche history-schrijver *Dionysius Halicarnassæus* verhaelt in 't 1. boeck van de Roomsche oudheden, dat *Alladius*, Koning der Latinen na *Aeneas* gevonden hadde een maniere, om den blixem, ende donder na te boetsen, daer door sijn onderlaten soeckende wijs te maecten, of hy een Godt was, ende dat dien blixem ten laetsten sijn huys aen brandt slack, ende hy selfs daer door om hals quam. Dit willen sommige wel duyden, op het Bus-kruyt; gelijk andere oock doen op 't gene *Virgilius* verhaelt van eenen *Salmoncus*, de sone van *Eolus*, des Konings van Elide, die mede den blixemenden, ende donderenden *Iupiter* wouden nappen. De versen van den Poëet staen 6. *Aeneid.* ende luyden aldus:

*Vidi, & crudelis dantem Salmonæ peenas,
Dum flammæ Iovis, & sonitus imitatur Olympi
Demens, qui nimbos, & non imitabile fulmen
Aere, & cornipedum cursu simulabat equorum.*

Dan dat het selve by de Grieken, ende Romeynen gantsch onbekent is geweest, betuygen genoegh haer historyen, die, hoe swaer slagen, ende belegeringen sy beschuijven, nergens gewagh en maecten van ons *Geschut*.

Dit is eerst by die van Europa in 't werck gestelt na het vinden van Bus-poeder, ofte Bus-kruyt, ten tijde, dat de *Alchymie* began op te komen, waer van de vinder niet welsecker kan uytgevonden werden. *Polydorus Virgilius*, hier voor vermeld, schrijft, dat 'er boven alle geheugenisse der menschen niet schickelicker en konde bedacht werden van een menschelick verstant, ende dat men de vinder stelt een Duytsch geweest te zijn van geringe soorte. Dit selfde werdt mede toegestemt by *P. Ramus*, 2. *Scholar. Mathem.* als mede by *Steph. Forcatudus*, 4. *de Imper. & Philos. Gallor.* ende verscheyde History-schrijvers. Dese Duytsch werdt geseyt (vervolght *Polydorus*) dat hy *Swavel-poeder* (daer sonder twijffel *Salpeter* by geweest is) t'huys in een vijfel hebbende, om eenigh Genees-middel van te maecten, ende 't selve met een steen bedeckt zijnde, als hy onder tusschen daer ontrent vier sloegh, dat 'er een vonck in viel, waer door een vlamme opvloogh, die den steen om hoogh smeet; ende dat hy daer uyt de kracht ge-waer werdende, oock yfere Buffen verlon, welckers gebruyck hy eerst soude geopenbaert hebben aen de Venetianen, als sy ontrent haer stadt by *Chioggia*, ende *Malamocca*, in 't jaer duysent drie hondert ende tachtigh (*Naudé* seydt seven-ende-tseventigh, *Pancirolo* acht-ende-tseventigh) eenen swaren, ende gevaerlicken oorlogh voerde tegens die van Genua, waer van ick het afbeeldsel in de groote Sael op *S. Marco* gesien hebbe. Want na dat de Venetianen *Chioggia*, een plaetsche dicht by haer stadt, door *Pieter Doria*, overste van de Genuesen, ontnomen was, soo hebben sy daer tegen gestelt haren oversten *Vistor Pisani*, die de Genuesen tot een Zee-slagh lockte. Den welcken hy won, soo dra *Ian Barbarigo* met twee kleyne stucxkens onder de Genuesen schoot, voor die tijd by haer noyt gesien, ende dienvolgende schrickelick. *P. Iovius* verhaelt mede in zijn 3. Boeck, hoe den Veldt-overste *Bartholomeo Cogliani* (wiens metale beeldt te paert ick te Venetyen gesien hebbe) gebruyckt heeft in den krijgh, die de uytgebannene van Florençen voerden tegens het huys de *Medici*, kleyne velt-stucxkens, waer door de Prince van Ferrare, den sool van sijn voet wech genomen zijnde, beklaeghde hem over *Cogliani*, als komende met vervaerlick, ende ongewoonlick gewelt tegens de gene, die alleen met spies, ende rappier gewapent waren. Aengaende Duytschlandt, het *Geschut*, gelijk *Munster* getuyght in sijn Werelt-beschrijvinge, en is aldaer niet in gebruyck geweest voor het jaer 1434. aen de kant van Denemercken. Het was even wel al te voren op andere plaetschen bekend, ende in 't werck gestelt. Want den Turckschen Keyser *Amurath*, voerde al *Geschut* in 't jaer 1419. ende planten uytrematen groote stucken in 't belegh van Constantinopolen. Onder andere twee, die kogels droegen van hondert ende vijftigh pondt, ende een dubbelt Kartouw, van drie hondert pondt de kogel, wiens klanck de aerde dede beven veertigh stadyen verre, ende konde maer seven mael daeghs

daeghs afgeschoten werden. De Griecken selve antwoorden hem, met kogels van anderhalf hondert pont. Van die tijdt is het Geschut oock in Vranckrijk bekent geweest. In 't Jaer 1425. als Koning *Karel de VII.* began te regeeren, werde (gelijck *Polyd. Virgilius* beschrijft in 't 23. Boeck van sijn Engelsche historye) de stadt *Mans* van de Engelschen belegerd, ende de wallen om verre geschoten. In de belegeringhe soo veel uytwerckende, zijn se oock te velt gebracht. In 't Jaer 1431. verhaelt *Monstrelet* in sijn 2. Deel, dat in den slagh van den Hertogh van *Bar*, tegens den Grave van *Vaudemont*, soo veel *canons*, ende *coluvrines* geloofd wierden, dat haer volck, door schrick van de vromdighydt, ging niet den buyck op d'aerde neder leggen. Daer na en is 't Geschut niet alleen voor de Steden, ende in 't vlakke Velt, maer oock over de hoogste bergen gebracht, als over de *Alpes*, ende den *Appennyn*, welckers doortocht, gelijck bevonden hebbe, seer naeuw, ende sorgelick is, den welcken even wel, om het Koninkrijk *Napels* te veroveren, met Geschut gedaen heeft *Karel de VIII.* Koning van Vranckrijk. Waerom de Italiaensche history-schrijver *Guicciardin* bekent, dat de Françoisen veel gaeuwer waren, om met Geschut om te gaen, als de Italianen. Aldus dan is het Geschut met 'er tijdt over de geheele werelt gemeender geworden, ende de Krijghsknechten zijn alencxkens gewapent met Musquetten, Roers, ende Pistolen. De hoogh-geleerde *Cardanus* oordeelt den naem van desen vinder vervloecht, om dat het Geschut eerder tot schade, als tot voordeel gevonden is. Ende *Polydorus* schrijft, niet te kunnen gelooven, dat een menschelic verstand sulcks soude kunnen vinden, maer dat een boose Geest de Menschen dat werck gewesen heeft, om dat sy niet alleen met wapenen, maer oock met blixemen souden vechten. Soo seyt mede *Melancthon*, dat het selve gevonden is tot bederf van 't menschelic geslacht, door een Monick, als knecht: maer door den Duyvel, als werck-baes. Desen vinder van soododelicken werck-tuygh heeft, na ick meen (seydt *Polydorus*) voor loon bekomen, dat sijnen naem altijd soude verborgen blijven. Maer hy heeft nochtans mede de eere gehadt van *Herostratus*, die, om een eeuwigen naem te verkrijgen, den kostelicken tempel van *Diana* in brandt slack. Want *Mimster*, ende *Thevet* (in haer Werelt-beschrijvinge) seggen, dat het een Alchymister Monick was, geboren van *Edinburgh*, maer den eersten, als oock *Forcatulus*, noemt hem *Berthold Swart*, ende den anderen *Constantijn Anclzom*. Dan hoe veel op *Thevet* te staen is, heeft *Casanbon* voor desen aangewesen in de voor-reden op de kleyne wercken van *Scaliger*. Vorder, dat het Geschut eerst by ons bekent is geworden in den verhaelden oorlogh by *Venetyen*, getuygen oock *Valla*, *Platina*, *Blondus*, *Patricius*, *Rivaldus*, *Turselinus*, *Belcarius*, *Lupanus*, *Peguilonus*, *Forcatulus*, ende andere; daer nochtans blijkt uyt *Petrarcha*, in sijn boeck de *remed. utriusque fortune*,

Dial. 99. het Geschut, gelijck het nu by ons is, al op sijnen tijdt in 't gebruyck geweest te zijn, de welke dien oorlogh niet beleest en heeft. Dan, om den rechten vinder aen te wijzen, komt in bedencken, ofte de gene, die daer voor soude mogen gehouden werden, het Kruyt, ende Geschut uyt sijn selven gevonden heeft, ofte geleert van de Indiaensche Chinesen, waer van geschreven werdt, het selve al over menigh hondert jaer gehadt te hebben. De Spaensche History-schrijver *Iuan Gonzales de Mendoza* getuygh in 't 3. Boeck, op 't 15. Capittel van 't groote rijk van *China*, hoe de inwoonders haer toeschrijven het vinden van het Geschut, ende de Druckerye, ende dat alle Volckeren de selve van haer geleert hebben; dat een van haer Koningen, genaemt *Vitey*, het Geschut gebruyckt heeft in den krijgh tegen de *Tartaren*; dat sy dese konste seudengeleert hebben van een Geest der Aerde, den gemelten Koning in sijnen nootd te hulpe komende; dat oock de Chinesen daer na, gaende bestrijden het Koninkrijk van *Pegu*, nu geleden over de seftien hondert jaren, om geheel Oost-Indyen onder haer gehoorsaemheydt te brengen, Geschut mede voerden, waer van noch in dat Landt eenige overblijfsels gesien werden, meest Steenstukken, wat rouw gemaecte; doch die daer na andere gegoten hebben, veel netter, ende volkomender, als de onse. De Chinesen zijn altijd een vernuft volck geweest, de natuurlicke dingen naeuwkeurigh ondersoekende, welckers Wijzen (gelijck *Philostratus* verhaelt in sijn 2. Boeck, dat de Koning van Indyen *Phraotes* soude vertelt hebben aen den wijfgeer *Apollonius*) haer mede oeffenden in de wapenen, een gantsch vry volck, woonende tusschen de rivieren *Hyphasis*, ende *Ganges*, ende dat *Alexander de Groote*, in sijnen tocht op Indyen, niet en hadde derven trecken over den *Hyphasis*, om dat hare Stadt onwinlick was, al hadden daer voor gekomen duyfent helden, gelijck *Achilles*, ende drie duyfent, gelijck *Ajax*: om dieswille, al-hoe-wel sy haer niet in 't velt en begaven, even wel van haer muren ende wallen soo donderden ende blixemden op den vyant, dat het onmogelick was deselvige te naerden. Voorwaer dien donder, ende blixem en schijnt niet anders geweest te zijn als de schoten met Geschut, met de welke sy de twee groote overwinders *Hercules*, ende *Bacchus* verjoegen. Want al-hoe-wel die Koning dat gedruys *Iupiter* toe-schrijft, soo brengt nochtans de Historye mede, dat die Indianen, te samen zijnde Wijfgeeren, ende Krijghs-helden, doen ter tijdt al in 't gebruyck van 't Geschut waren, het welck sy lange onder haer alleen gehouden hebben, soo om te toonen dat sy van *Iupiter* bygestaen wierden, als om dat sy van alle tijden haer Landt voor Uytlandsche gesloten hielden. Ja geen vromdeling kan noch tegenwoordigh daer binnen geraecken, als met lissigheyd, ende groot geveer. En soude soo geheel vromt gevoelen niet wesen, dat dien Duytschen Monick, die dit grouwelick werck hier verspreyt heeft, selfs de konste uyt *China* gehelt hadde,

hadde, daer geryft zijnde niet door de Middellandsche zee, alsoo die wegh doen noch onbekent was, maer voorby de Noordersche landen langs Moscovyen ende Tartaryen, ofte by de Scythien, waer ontrent onse Hollanders een wegh ter Zee soecken, die ongelijk korter soude zijn, als die van de Zuydsche kusten. Vorders kan by den Geest der Aerden, *el qual* (gelijk den Autheur verhaelt, uyt het bericht van de Chinesen) *salio de abajo de la tierra*, bequamelick verstaen werden foodanigen Geest, die den Koning *Vites*, zijnde *Philosoph*, ende *Alchymist*, troock uyt de Aerde, door de konste van Alchymistische loogen, te weten eenen witten Geest, den welcken de Joden (die haer lichamen daer mede reynighden) *Neter* (*Hierem. 2. 22.*) genoemt hebben, ende na haer oock de Egyptenaers, (die de doode lichamen daer mede balsemden, *Herodot. 2.*) Arabiers, ende alle de Oostersche volckeren, gelijk, haer volgende, andere *Nitrum*, ofte (als een soorte van Zout zijnde) *Salmiter*, ofte *Salpeter*. Dit selsde geeft de meeste kracht, ende baert den grooten donder in 't *Bus-poeder*, het welck gemeenlick gemaect werdt, gelijk *Langius* oock schrijft 2. *Epist. 32.* uyt drie deelen *Salpeter*, twee deelen *Kruys-kolen* van Wilgen, ende een van *Swavel*; de welcke allegader meest uyt Aerde bestaen, derhalven diep in een gedrongen zijn, ende daer benevens gestelt om licht door het vyer aen brandt gesteecken te werden, ende ontfteecken zijnde, datelick (gelijk ick terstondt sal aenwijzen) meerder plaetsch behoeven; waer door geschiet, dat het aengesteecken *Bus-kruyt* noodsaeckelick ruymere plaetsch moet soecken, ende derhalven door den uytgang van den loop, daer de opening is, met geweld gedreven zijnde, den Kogel mede uytdujft; de welcke een Mensch treffende, foodanige Wonden veroorsaect, als wy nu sullen beschrijven.

2. Van wegen den *Aert*, ende *Nature* der geschoote Wonden en zijn de Genees-meesters niet allegader van een gevoelen; maer strijcken daer over diederhande oordeel. Sommige stellen de selve eenige *Venijnghydt* deelachtigh te wesen. Andere ontkennen wel de *Venijnghydt*, maer schrijven, dat'er een groote *Hitte*, ende *Brand* is by-gevoeght. Eenige en staen geen van beyde toe, ende en maecten anders geen onderscheyt tusschen enckele quetsuyren, ende gelchote Wonden, als dat de kanten van de selve door het geweld van den Kogel geplettert zijn. Welck gevoelen wy voor het beste houden; dan sullen even wel de redenen van de ander by-brengen, ende beantwoorden.

Dat de Schoot *Venijngh* soude wesen, is al geloofst terstondt na het vinden van 't *Bus-poeder*, ende 't *Geschut*. Want *Mr. Jean de Vigo*, een uytnemend Heelmeester, die de eerste van de geschoote Wonden gehandelt heeft, stelt de selvige in 't 2. Deel, ende het 1. Boeck *Pract. Chirurg.* uitgegeven weynigh na het Jaer 1503. onder de vergifte Wonden, ende wil derhalven van de selsde geheelt hebben door branden met heete

Olye van *Vlier*, ofte *Lijnzaet*. Welcke middel *Paré* schrijft in sijn 10. Boeck *Apologism. 1.* tot sijnen tijdt toe in 't gebruyck geweest te zijn, ende dat hy selve in 't beginfel (soo veel vermogh de aensienlickheydt van een groot voorganger, al gaet hy een verkeerden wegh in) sulcken maniere van genesen na gevolght heeft, tot dat hy by geval beter leerde, gelijk breeder op de gemelte plaets te sien is. Maer die dit gevoelen toetsaen, trecken haer reden uyt de quade toevallen, gelijk daer zijn bedervinge van 't gequerste Deel, *Kout-vyer*, vuyde *Sweeringe*, *Hert-kloppinge*, quataerdige *Koortschen*, ende blaauwe, ofte bruyne kanten van de *Wonde*, ende daer uytlopende groenachtige ofte bruyne *Vochtigheydt*. Hier-en-boven oock uyt de genesinge, die geluckelick soude geschieden door *Tegen-gift*; ende dat foodanige Wonden lange open moeten gehouden werden, op de wijze van andere *Venijnige Wonden*. Ten laetsten wert hier noch van eenige bygevoeght; bevonden te zijn, dat vele van geschoote Wonden, hoe kleyn sy oock dickwils schijnen, komen te sterven, ofte met seer groote moeyten genesen. Andere leggen de oorsaeck van de *Venijnghydt*, op het *Bus-poeder*, door welckers kracht de *Kogel* uytgedreven wert; sommige op 't *Metal*, daer men de *Kogels* van maect; eenige op 't *Venijn*, daer de *Kogels* mede besmet, ende vergiftigh werden. Want dit *Bus-poer* bestaet uyt *Salpeter*, *Swavel*, ende *Kole*, waer van, seggen sy, dat de eerste heet zijn, ende wanneer sy aengesteecken werden, als in vyer veranderen, ende vlamdende ten-laetsten een *Venijnghydt* krijgen. Het welck sy meenen daer oock uyt te blijcken, dat de gene, die *Bus-poer* maecten, neus, ende mondt toefluyten, om door den *Venijnigen* damp van dit *Poeyer* niet beschedicht te werden. Maer die dese *Venijnghydt* het *Metal* wijten, stellen alle *Metal* vergiftigh, ende onse nature gantsch tegen te wesen. Andere, als 't, dat sy toetsaen de *Kogels* by haer selven geen vergif aen te brengen, soo meenen sy, dat de selvige door buyten-middelen kunnen vergif ontfangen, gelijk sy van wegen de *Pijlen*, uyt de *Oude bewijzen*, ende oock bevestigh werdt by de *Nieuwe*, die van de *Indiaensche* oorlogen geschreven hebben, gelijk in 't volgende *Capittel* breeder sal werden aengewesen. Ende de *Jagers* doen het selve noch hedens-daeghs met het sap van wit *Niet-kruyt*, dat sy in Spaengien noemen *Bavaira*, ende *Yerva l' Abalestieron*. Oock komt den naem, daer de *Grieken* *Venijn* mede beteyckenen, te weten *Toxicon*, van *Toxos*, dat een boogh beteyckent, als foodanige *Pijlen* uytgevend.

Daer zijnder oock, die gelijckenisse willen maecten tusschen den *Blixem*, ende den Schoot van een *Struck*; ende gelijk in den *Blixem* dickwils een *Venijnige* kracht is, het welck de *stanck*, ende 't schierlick ombrengen van *Menschen*, ende *Beeften*, als oock andere quataerdige werckingen genoegh betuygen; soo meenen sy, het selve oock plaetsch te hebben in het schieten met *Bus-poeder*.

Ten tweeden zijnder vele, die oordeelen dat de Kogel de gequettste Deelen *Brandi* inpeest. Waer toe sy mede eenige redenen bybrengen. Eerst, dat de Kogel, als hy uytgeschoten werdt, van het Bus-poer ontfleeckt, ende een hitte krijght. De tweede reden trecken sy uyt de beweginge van den Kogel, de welke seer snel zijnde, soo besluyten sy daer uyt, dat de Kogel noodfaeckelick komt te verhitte; gelijk men siet, dat de Boeren, door het wrijven van houters tegen makander, vyer slaen, ende dat de assen van de Molens, indien se niet met smaer vervochticht werden, in brandt geraecken. Voor de derde reden, brengen sy de ondervindinge, te weten, dat, door het schieten van de Kogels, dickwils stroo-daecken, ja geheele huysen afgebrandt zijn. Ende voor 't laetste voegen sy daer by enige toevallen, te weten, dat de Wonde bruyn wert, dat daer eenige scherpe, vuyle, ende swarte vochtigheydt uytloopt, ende dat de ontfleeckinge, gelijk in Verbrandtheydt geschiedt, tot den negensten dagh toeneemt, ende dan wederom afneemt.

Ten derden, de gene, die ontkennen, dat 'er noch Venijn, noch Brandt, by de geschote Wonden is, hebben voor haer defrige redenen.

Voor eerst wat het *Venijn* belangt, indien sulcks, seggen sy, in de geschote Wonden was, soo moest het selve gekomen zijn van het Bus-poer, ofte van den Kogel. Dat het Bus-poer sulcks niet en kan te wege brengen, blijktt genoeghaem uyt het gene, daer het van gemaeckt werdt, dat is (gelijk hier voor geseyd is) Swavel, Salpeter, ende Kruys-kolen, die geen van alle eenige Vergiftigheydt deelachtigh en zijn.

De *Swavel*, ende de *Salpeter*, (als in den *Schat der Ongefondtheydt* te sien is) gebruycken wy, gelijk oock de Oude gedaen hebben, inwendigh tot verscheyde Siekten. Veel minder Venijnigheydt is 'er in de Kruys-kolen. Ende al is 't dat het Bus-poeder aen brandt gesteecken werdt, soo en kan het daer van geen Venijnigheydt krijgen, dewijl het vyer veel eerder de Venijnigheydt soude wech nemen, als aenbrengen. Ende dat dit Poeyer niet vergiftigh en is, werdt oock daer uyt genoeghaem bewesen, dat veel kriijghs-luyden hier te Lande, ende elders, het selve met Azijn innemen, tegen de Peste; gelijk het oock tot den selvigen eynde in de huysen werdt aengesteecken. Ja zelfs de ondervindinge betuyght, dat vele, die geschoten zijn, gantsch geen toeval overkomt, 't welck eenigh teycken kan geven van Venijnigheydt. Dat oock sommige Kruyt-maekers (want sy en doen allegader sulcks niet) een doeck voor Neus ende Mont hangen, en is niet om den Venijnigen damp, maer alleen om het stof te weeren.

De *Kogel* en vermogh mede niet, in sijn selven, vergiftigheydt aen te brengen. Want dat het Loot (insonderheydt 't gene suyer is) gantsch geen quaedt by hem en heeft, blijktt volkomentlick aen de gene, die loode Kogels lange jaren in haer Vleysch dragen, sonder eenige schade; als oock aen de gene, die foodanige Ko-

gels insticken, ende buyten alle hinder van anderen wederom quijt werden. Soo gebruycken wy mede niet alleen van buyten het *Empl. Diapompholygos*, ofte Loot-plaester, maer oock het Poeyer van raeuw Loodt, gelijk in 't 1. Deel der *Heel-konste* beschreven is. Maer dat sulcke Kogels, die in haer selven niet Venijnigh en zijn, wel konnen door andere middelen vergifticht werden, is lichtelick toe te slaen. Sulcks meent *Ioseph du Chesne* (ofte *Quercetanus*) te konnen geschieden door vermenginge van venijnige Sappen onder het gesmolten Loot, dan het selfde werdt weder-sproocken van *Paris*, *Joubert*, *Poget*, ende andere, stellende, dat de Kogels alleen vergifticht konnen werden van buyten, door aenstrijcken, gelijk de Poet *Virgilius* van de Pijlen getuyght is. *Enaid*.

Vngere tela manu, ferrumque armare veneno.

Het is onnoodigh hier van naeuw keurigh ondersoek te doen. Ons sal genoegh zijn, dat de gemeene Wonden in den Oorlogh door geen venijnige Kogels geschoten werden, hoe wel dat een over-geven boos-wicht sulcks uyt bysonderen haet wel soude konnen doen.

Wat belangt de quade toevallen, by de gene, die de algemeene Venijnigheydt stellen, voortgebracht, de selve en spruyten niet uyt den eygen aert, ende nature van de gequettste Wonden, soo dat 'er geen rechte Ken-teycken uyt konnen getrocken werden: maer zijn alleen toevallen, die d'eenetijt over komen, de andere tijdt niet, na de Lucht, die in Legers, ende belegerde plaetschen dickwils onsuyer is, ende na de gestaltemisse des lichaems, dat veel kommer, ende ongemaek uytgestaen, ende ongefonde kost, ende dranck gebruyckt heeft. Want foodanige dingen konnen oock een slechte Wonde dapper beswaren. Gelijk men siet, dat by een kleyne quetsuyre van een mes, een steeck van een naelt, een slagh met een hout, een worp van een steen, alle niets vergiftighs hebbende, veeltijds in ongefonde Lichamen, een groote vervuyltheydt, ende bedervinge komt, waer op dan het Kout-vyer, ende andere quade toevallen, ja de doodt selve volgt. Ende in de geschote Wonden is dit noch bysonders, dat de Kogel, door sijn groot gewelt, al plertert, ende morselt, daer hy ontrent komt, ende alsoo belet, dat de levende Geesten, door de gepletterde korste, niet en konnen schieten in de geschote Wonden; waer door dan de Kanten, als doodt zijnde, lichtelick bederven, verrotten, ende tot Kout-vyer slaen. Het welck soo veel niet en gebeurt, als het Vleysch alleen gequett is, maer meestendeel wanneer de Zenuwachtige Deelen om slucken geschoten zijn; ende die geven oock van haer een groenachtige, ofte bruynne vochtigheydt, die het gemeen volck meent Venijn te wesen: om welke te losen, ende het gepletterde tot Etter te brengen, niet om vergif uyt te trecken, dese Wonden langer als andere dienen open gehouden te werden. In foodanige, alsoo sy quade dampen, door de Slagh-aderen, na het her-

te send
even w
scho

D
met Sa
de scho
ten de
nijn, d
maer n
ende de

Wy
len by
seecken
eenige
ende on

Vyer,
uyged
volgh
de pla
stond
heeft.

branth
Om fu
die vo
woorde
derley
werdt

Het
heyt de
kruyt,

vele pl
aertach
natuyl

de, s
de een
Lucht

kruyt i
front n
als een

schierli
dert, E
sten, en

Doch
drieven
loten i

niet, c
't gevo
indien
Schoo
maeck
oppen
den, o
vere is
sleek
Want
maeck

te lenden, is het tegen-gift gebruyckelick, dan en heeft even wel geen plaetsch in alderhande Wonden, die geschoten zijn.

Dat sy ten laetsten haer gevoelen willen vast maecten met *Salmonus*, hier voor verhaelt, aen den Blixem, als de schoten gelijckenende; dese gelijckenisse bestaet wel ten deelen in de vlam, ende 't geweld, maer niet in 't Venijn, dat wel dickwils by den Blixem bevonden werdt, maer niet in 't schieten, gelijk van wegen het Kruyt, ende de Kogel alreede genoeghsaem is bewesen.

Wy komen nu tot de *Verbrantheyt*, die sommige stellen by de geschote Wonden gevoegt te zijn. Het is secker, dat wanneer de Kogel uyt den loop schiet, hy eenige wermte by hem heeft. Sulcks brengt de reden, ende ondervindinge mede. Want hy wert geraeckt van 't Vyer, ende door de onsteeken ende vlammeende Lucht uytgedreven, die hem, soo lange hy kracht heeft, navolght met eenigen roock, die oock gesien werdt, op de plaetsche, daer hy blijft, ofte tegen komt; ende terstont opgenomen zijnde, noch eenige wermte by hem heeft. Maer die wermte is soo sober, dat se geen verbrantheydt in de geschote Wonden kan veroorsaeken. Om sulcks te bewijzen, sullen wy de bewijs-redenen, die voor de Verbrantheydt strijden, mede gaen beantwoorden. Sy trecken de selvige insonderheydt uyt drie derley hoofden, uyt het gene uyt drijft, uytgedreven werdt, ende de werckinge daer op volgende.

Het gene uyt drijft, ende met een geweldige snelligheydt den Kogel voort-jaght, is het aengesteeken *Buskruyt*, in Vyer verandert, het welck hondert-mael soo vele plaetsch vereyscht, als het anders, bestaende uyt aertachtige stoffe, van doen heeft. Want, gelijk ons de natuyrlike Schijvers onderrichten, een haant vol Aerde, smelt in thien-mael soo veel handen vol Water; ende een vol Water, in thien vol Lucht; ende een vol Lucht, in thien vol Vyer. (Soo siet men een aes Buskruyt in een Noten-schelp aengesteeken, de selve terstont met vlam vervullen) Ende dit is de oorsaek, dat als een stoffe van Aerde, gelijk het Buskruyt, soo schierlick, ende als in een oogeblick in Vyer verandert, by gebreck van plaetsche uyt den loop moet bersten, ende alsoo met groot geweld den Kogel voortdrijft. Doch al is 't dat de Kogel aldus geraeckt, ende uytgedreven werdt, door de kracht van 't Vyer, te naeuw befloten zijnde, soo en krijght hy daer door sulcken hitte niet, dat hy branden kan, gelijk de bevindinge, ende 't gevoelen des sels daer van ons kan bericht doen. Want indien men in de loop meerder Kruyt laedt, als tot eenen Schoot van doen is, (om het Vyer soo veel te stercker te maecten) ende alsoo doet afbranden, de Kogel terstont opgenomen zijnde, en sal soo heet niet bevonden werden, of men kan hem sonder eenigh lesfel handelen; soo verre is 't daer van daen, dat hy soude branden. De oorsaek hier van en is niet anders, als gebreck van tijd. Want oock het grootste, ende heeste Vyer, dat gemaect soude mogen werden, en kan in geen oogeblick,

ende al vliegende, op geen ronde, ende vaste stoffe, gelijk Loodt, ofte ander Metael, alsoo wercken, dat het daer in soude laten een afdrucksel van brandende hitte.

Het gene uytgedreven wert, dat is de *Kogel*, den welken sy meenen brandigh te wesen, ten deele van wegen het aengesteeken Buskruyt, welke reden nu genoegh wederleyt is, ten deelen van wegen den snellen vaert, die hy heeft: dewijl alle beweginge verhit. Dan dit en behoeft niet veel tegen-spreckens, alsoo de ondervindinge ons hier kan dienen voor de beste Leer-meestersche. Laet een Kogel, sels al is hy oock tegen een muyr, ofte yet anders, dat hart is, geschoten, terstont opgenomen werden, men sal geen merckelicke hitte aen hem voelen, daer nochtans het stooten tegen de harde steenen ongelijck meerder hitte kan veroorsaeken, als het vliegen door vleesch, ofte been, dewijl hy daer minder tegenstant viert, ende de hitte door de vochtigheyt noch wat gematight soude konnen werden. Dat men seyt, alle beweginge te verhitten, is te verstaen van dingen, die vaste tegenstant vinden, ofte die met hare deelen tegens malkanderen stooten. Alsoo siet men, dat den hamer op het aenbeelt lang geslagen, een zage gestadigh door hart hout getrocken, merckelick komen te verhitten; ende sulcks van wegen de lucht, die tusschen beyde is, ende soo dun ende sijn gemaect wert, dat se dickwils in vyer komt te veranderen, gelijk men bevint aen de Molen-steenen, die ras omgaen, ende aen de Vyer-slagen. Ende al is 't, dat wy door beweginge, ofte oeffeninge wel verhitten, sulcks geschiet door het wrijven eerst van de beenen tegens het Kraeck-been, ende soo voort van alle de Leden tegens malkanderen; maer niet door de Lucht, alsoo sy niet en kan verhit werden door de beweginge, dan veel eerder verkoelt, gelijk de waeyers wel vertoonen. Soo wert oock het water, geroert zijnde, koelder; ende stil staende krijght het meerder hitte. Waer uyt wy dan besluyten, dat de Kogel hebbende geen hitte in sijn selven, noch die konnende krijgen door beweginge, ofte tegenstant, geenen Brant kan laten in 't geschoten Deel, veel minder, die aldaer eenige korste soude branden.

Werdt noch ten derden den brant van den Kogel beweert, door dien hy somtijds eenige stroo-dacken, ende kruyt-torens aen brant geschoten heeft. Maer dien brant is niet veroorsaekt door den Kogel, als niet heet zijnde, dan door eenige Vyer-voncken, die afspringen van eenigen steen, yser, ofte yet anders, daer de Kogel tegen steuyt, ende alsoo gelijk een vyer-slagh voncken veroorsaekt.

Ten laetsten komen sy op de *Toot-vallen*, ende seggen, dat alle de gene, die vernomen werden in de verbrantheydt, oock te sien zijn in geschote Wonden, als namentlick hitte, rootheyt, een Korste daer het vyer geraeckt heeft, dat 'er geen ofte seer weynigh Bloedts uyt en komt, dat sy negen dagen duvrende verageren. Maer dese redenen gaen mede soo losch, als de voorgaende. Want wat eenstelick de hitte aengaet, daer van en klaeght de gequetste niet, ofte weynigh, ende alleen wanneer de Wonde tot Onflekinge, ende Etter-maecken

komt. Behalven dat de Kogel oock meerder brandt soude moeten maecten, als hy in 't lijf bleef steecken, dewijl hy daer langer tijdt heeft, als die maer ras door en gaet, het welck de ondervindinge anders uytwijft. Belangende de rootheydt, die vertoont haer ronsom de Wonde maer een weynigh tijds, van wegen wat toevloeying van Bloedt, dat de gescheurde vaten uytgeven. Maer die verwe komt haest in een bruynne te veranderen van wegen de vochtigheydt, die het geplettert vleysch uytgeeft. Niet meerder slot en heeft het derde, te weten van niet ofte seer weynigh Bloeden, want sulcks strijdt tegens de ondervindinge, insonderheydt wanneer dat 'er groote vaten gequetst zijn. Ende of het selve somtijds al mocht gebeuren, soo moet de oorsaeck geleyt werden soo op den grooten schrick (gelijck men dagelicks fiet, dat daer door in 't Laten de geopende Ader niet en wil bloeden) die de geschotene schierlick overvalt, als mede op de swelling, die in de gepletterde Deelen terfont na den Schoot komt, ende de Wonde byna toefluyt. Noch minder sluyt het gene sy seggen, dat een geschote Wonde niet anders, als yet dat gebrant is, negen dagen lang soude verargeren, ende dan tot sweeren, ende scheyden komen; dewijl daer in geen algemeene tijdt en kan bestemt werden, als hangende aen de gelegentheydt van 't gequetste Deel, of het zenuwachting ofte vleysigh is, als mede aen de goede, ofte quade gestaltenis van den gequetsten.

Uyt het gene dus verre verhaelt is, besluyten wy, dat de geschote Wonden, van wegen haren eygenen aert, ende nature geen venijn, noch brandt en hebben; maer dat alleen hare kanten, door den grooten Kogel, gemorfelt, ende geplettert zijn, ende daer in van gemeene Wonden verschillen.

3. Het Onderscheyd van dese Wonden werdt genomen, na haer gedaente, ende plaatsche. Soo zijn sommige groot, andere kleyn; cenige diep, die alles van binnen, als Vleysch, Aderen, ende Zenuwen scheuren, ja de Beenderen morselen; andere, die, van een schamp-schoot, maer even door het Vel gaen. Meestendeel vlieght de kogel door het Deel, somtijds blijft hy daer in steecken, het zy alleen, ofte met een stuck van 't wapen, ofte kleederen, dat hy voor hem drijft.

4. De Scheut brengt sijn Ken-teykenen van selfs mede. Doch of de Wonde vergifticht is, heeft noch bysondere teykenen, in 't navolgende Capittel te verhalen.

5. Wat de Voor-teykenen betreft; Overflaende 't gene in 't gemeen van de Wonde gelydt is, soo zijn de geschoten, als ronsom met geplettert vleysch beset, gevaerlicker, als andere, die gesteecken zijn; insonderheydt noch, dewijl se meest in de legers gegeven werden, daer gemeenlick quade Lucht is, ende de beste maniere van leven niet onderhouden en wert. De Wonden, die van venijnige Kogels geschoten zijn, vallen meest doodelick; voornamelick als sy wat diep in-gaen.

6. Wy komen tot de Geneefinge, waer in vier dingen vereycht werden. Soo daer yet in de Wonde steeckt,

uyt te trecken; 't Geplettert vleysch te doen versweeren; de Wonde wederom met Vleysch te vollen; ende ten laersten met Vel te decken. De Kogel, ofte yet anders, dat in de Wonde geraeckt is, dient ten eersten uytgenomen, wanneer de pijn, ende onsteeking eest begint, ende sulcks door den selfden wegh, daer het in geraeckt is, ofte soo het diep aen de weder-zijde ingeschoten is, aldaer uytgesneden. Hier toe werden vereycht vierderhande middelen. Voor eerst, dat de gequetste gestelt zy in de selfde gestalte, als doen hy de Wonde ontfing. De Poëet *Homerus* schrijvende in sijn 11. Boeck van de Troyaensche belegeringe, dat *Patroclus* sijnen vrient *Euripilus* een Pijl uyt de Dye snede, hem leggende op Ossen-huyden; soo geeft daer op *Eustathius* in sijn Gricckische uytlegginge dese reden; hoe de Oude seggen, op dat het uyt-trecken van den Pijl te beter soude toegaen, de gequetste moet geset werden in de eygene gestalte des lichaems, daer hy in was, doen hy de Wonde kreegh. Soo wert 'er gelydt (vervolght hy) van secker Genees-meester, dat, als in het uyt-trecken de Pijl niet volgen en wilde, hy den gequetsten vraegden in wat gestalte de Wonde hem was overkomen; ende verstaende, dat hy de selve te Paert sittende gekregen hadde, hem stelde in de gestalte van yemandt, die te Paert rijdt, ende alsoo den Pijl uyt-trock. De reden hier van is, om dat ander gedaente, de Spieren verdraeyt, ende alsoo het uytkomen van 't gene in de Wonde steeckt, benaeuwet, ofte sluyt. Soo dat in dese gelegentheydt (wanneer de gequetste dickwils geen goet bescheydt selver en weet) als oock anders, de Wonde wat moet gewijdt werden, om den Kogel te vinden. Hier toe schrijft *Paré* seer wel, dat de Vinger, als gevoelig zijnde, wanneer het wesen kan, seckerder gaet; ende dat men anders, als de Kogel te diep steeckt, een ront Proef-yser, om geen pijn te maecten, sal gebruycken; hoe wel het selve oock niet altijd vast en gaet, gelijck alle daeghs bevonden werdt. Ende die is het tweede. Voor het derde, dient de Kogel, nu gevonden zijnde, gevat; ende voor het vierde, uytgetrocken. Beyde geschiedt door tangen, ende ander konstigh werck-tuygh, beschreven, ende afgebeeldt door den gemelten *Paré*, ende *Hildanus*. Indien evenwel de Kogel slack in een van de edele Deelen, ofte die met de selve gemeenschap hebben, ende dat de gequetste scheen gevaer te loopen, dan is best het uyt-trecken te staecten, om de doodt, die van selfs soude komen, daer door niet te verhaesten. Soo valt oock het uyt-snijden, van wegen de bloet-storting, de welcke op diepe Wonden moet volgen, oock seer gevaerlick. De Latijnsche history-schrijver *Curtius* schrijft in sijn 9. Boeck, dat *Alexander de Groot*e van een Pijl met weer-haexkens geschoten zijnde, de Genees-meesters seer bekomert waren. Want het hout, om niet te schudden, ten eersten gekort zijnde, vonden sy swarigheydt in 't ge-haecte yser uyt te trecken; alsoo sulcks sonder lettel van 't lichaem niet te doen en was, als met snijden de Wonde

Wonde te vergrooten. Vorders vreesden sy, dat door het snijden, een bloedstorting soude overkomen: want de Pijl was groot, ende scheen al tot in het Ingewandt gekomen te wesen. Even-wel de Wonde wijder geopent zijnde, ende het yser uytgetrocken, soo began oock een groote menighte bloedts te vloeyen, ende de Koning scaeuw te werden, ende een donckerheyd voor sijn ooggen komende, als of hy storf sijn selven uyt te strecken: maer als die groote storting opgehouden, ende gestelpt was, soo quam hy allenexkens wederom tot sijn selven. Derhalven moet het Bloedt datelick gestempt werden: 't welck de selfde Alexander wel verstonde, als hy noch eens met een Pijl geschoten zijnde (gelijck Curtius in 't 4. boeck van sijn Historye schrijft) geboodt het Bloedt op te houden, ende de Wonde toe te binden; 't welck opgehouden, ende verkoudt zijnde (seydt Curtius) de Wonde dede opswellen. Ende sulcks een goet teycken te zijn, is aangewesen in 't 1. Capittel, n. 7. van 't 2. Deel, ende 3. Boeck der Heel-konste.

Om tot genesen te raecken is ten tweeden noodigh, dat het gepletterde voor al aen 't Sweeren, ende tot Etter gebracht, ende alsoo van 't gefonde Vleysch afgesondert werdt. Doch dewijl het geknutste Vleysch, als verlaten zijnde van de natuurlicke Wermte, ende levende Geesten, lichtelick verrot, ende alsoo tot Koudt-vyer vervalt: soo en dienen hier niet Basilicon, ende de ander Etter-maekkende middelen, die in andere Wonden gebruyckt werden, als te vochtigh zijnde, maer wel daer Termenbijn by komt. De meer-gemelte Paré beschrijft [in de Voor-reden, ende 't eerste verhael van het 2. Boeck] eenen Balsam, die hy seydt bekomen te hebben van seecker Heel-meester, seer vermaert in 't genesen van geschote Wonden. De beschrijvinge sal ick hier stellen, ende dat alleen in plaetsche van vele, als geen beter kennende, ende die van vele Meesters voor den besten oock gekeurt is. Men sal nemen ['t volgende:]

N. Twee jonge Honden, eerst geworpen,
ende de selve koocht tot dat sy van de beenen vallen in
Oly van Witte Lalyen, ofte
Violen, 48 oncen,
ende in 't laeste daer by doende
Aerd- of Pier-wormen, met Wijn gewasschen,
12 oncen,
by dit doorgekleynde sal men doen
Veneesche Termenbijn, 3 oncen, ende
Brandewijn, 1 once.

[Tot een Balsam.]

Ende daer mede heeft men een brave Salve om de pijn te versachten, Etter te maeken, ende met eenen te Suyveren. Dan dient noch vorder gesuyvert door soodanige middelen, als in 't 12. Capittel van 't 1. Deel der Heel-konste beschreven zijn.

De Wonde wel gesuyvert zijnde, moet met Vleysch gevolt, ende dan met Vel overtrocken werden, op die wijze, als hier voor is aangewesen.

7. Alsoo dese Wonden vry wat gevaerlicker zijn, als andere, ende de Gequetste oock dickwils krachteloosser; soo moet hier een naeuwe Maniere van Leven gebruyckt werden, ende al nagekomen, dat wy in 't 1. Capittel van de Wonden in 't algemeen hebben voorgeschreven.

Het X. Capittel.

1. Vergifte Wonden,
2. Oorsaeken,
3. Ken-teyckenen,
4. Voor-teyckenen,
5. Geneefinge.

WY hebben van de schrickelicke Wonden, die door het schieten komen, nu wijdtloopigh gehandelt: maer noch meerder gevaer, ja meest de doot selve werdt aengebracht, door de gene, die Vergift zijn; gelijck de Italiaensche Poët Taffo wel seydt in sijn Hierusalem, Cant. 19.

*E'l ferro armato di Veneno havranno,
Perque mortal sia d'ogni piaga il danno.*

Wanneer sulcks geschiet door steecken, ofte bijten van venijnige Beesten, dan staet vry meerder swarigheyd te verwachten van het venijn, als van de opening, die dickwils weynigh om het lijf heeft. Welck gevaer in kleynen Wonden oock aengemerckt is van den Poët Lucanus in sijn 8. Boeck:

*Sed multo saturantur vela veneno;
Vulnera parva nocent, satumque in sanguine somno est.*

De vermaerde Genees-heer Cardanus stelt hier van 2. de Venen. 6. de oorzaak te wesen, dat Venijn in een Wonde, veel meerder kracht heeft, als 't gene ingenomen is, alsoo het selfde terstondt na 't herte kan schieten. Dat soude bevestigen den omloop van 't Bloede (daer Cardanus even wel noch weynighaf geweten heeft) 't welck uyt het vergiftigh Deel gestadigh in 't herte getrocken werdt.

2. Wat de Oorsaeken belangt, in 't laetst-voorgaende Capittel is geleydt, de Wonden vergiftigh te werden, door het Geweer van buyten te bestrijcken. Welcke verdoemde boosheyd niet alleen noch huynen-daeghs by de Indianen, maer oock al van oudts by verscheide volckeren in 't werck gestelt is, gelijck blijkt uyt verscheide soo Griekische, als Latijnsche History-schrijvers, ende Poëten. Theophrastus schrijft in sijn 9. Boeck op 't 15. Capittel, dat by de Moren een doodelicke wortel wast, daer sy de Pijlen mede bestrijcken. Van diergelijcke venijn werdt mede getuyght by Hesiodus, Nicander, Dioscorides, Strabo, Plinius, Paulus, Ovidius, ende meer andere, ende daer op slaen mede dese verssen van Virgilius 10. Aeneid.

*Te quoque magnanimæ viderunt, Ismare, gentes,
Vulnera dirigere, & calamos armare veneno,*

Op die wijze kunnen oock selve de middelen, die tot heelen souden strecken, vergifticht werden. Soo is de gequeste *Pansa*, Borgemeester van Romem, gelijk de History-schrijvers getuygen, door beleyt van *Augustus*, na gemeent werde, aen een zijde gebracht. Onder ons nieuwe History-schrijvers, seyde *Thuanus* in sijn 48. Boeck, dat voor het vinden van de Bussen, in Spaengien mede gebruyckt wierden Pijlen, met het sap van een Venijnigh kruyt; 't welck de Moren (want het waft ontrent Granada, daer sy lang huys gehouden hebben) *Reialger* noemen, ende dat gemeent werdt, 't selve een soorte van *Aconitum* te wesen. Dan wy en behoeven de stoffe, daer dit vervloecht quaedt mede gedaen werdt, niet naeuwkeurigh aen te wijzen, om sulcken grouwel niet te leeren. Seer wel seggen de Rechten, *Culpa similis est, prohibita disce, quam docere*, in den *Cod. de Malef. & Mathem.* op de achtste wet. Wy hebben even wel wat daer van moeten seggen, om de selve te mogen kennen, op dat de rechte middelen daer tegen souden kunnen in 't werck gestelt werden. Derhalven fullen wy komen tot de *Ken-teycken*.

3. Dese Wonden, alsoo sy komen uyt een bysondere oorfaeck, soo hebben sy oock hare bysondere *Ken-teycken*; onder de welcke wel het voornaemste is, *Flaauwte*, ende *Klopping van 's Hertze*, om dat het selve meest van het Venijn bestormt werdt. Hier by komt, dat foodanige gequeste, al bekomen sy van de Flaauwte, soo kout zijn als een steen, niet van wegen de kouwigheydt van 't Venijn, dewijl alle Venijn niet kout en is, maer dat oock het heete de natuurlieke wermte uytbluscht. Soo dat daer door oock, hoe wel anders de selve scherp is, de pijn dickwils niet gevoelt en werdt. Sulcks getuyght de Poëet *Lucanus* in sijn 9. Boeck, van 't Leger, dat de vrome *Cato* leydde in Afrijcken, daer sy vele Slangen, en andere venijnige beesten ontmoeteden.

*Has inter pestes duro Cato milite siccas
Emitur iter: tot tristia fata suorum,
Insolitasque videns parvo eum vulnere mortes,
Signiferum juvenem Tyrrheni sanguinis Aulum
Torta caput retro Diphæ calcata momordit.
Vix dolor, aut sensus dentis fuit.*

Hier by komt noch dat het Vleyfch, om de Wonde staende, blaeuw, paers, ende bruyn werdt, gelijk *Cardanus*, *Paré*, ende *Codronchius* getuygen, ende lang te voren geseyt is van den Griekischen *Nicander* in *Alexiph.* met de veissen, die aldus in Latijn overgeset zijn:

*Que postquam hæserunt, & non sanabile vulnus
Influxere, caro livet, viri que putrescit
Viperum, atque cuius se tabo facta resolt:it.*

Dese bedervinge van het Vleyfch, maect oock dat de Wonde een *Stranck* van haer geeft; het welck de gemelte *Cardanus* schrijft het Venijn oock eygen te zijn, ende derhalven de Wonde lichtelick mede-gedeelt werdt.

4. Uyt het gene alreede verhaelt is, zijn de *Voor-teycken* genoegh af te nemen, te weten hoe swaarder,

ende gevaerlicker de Venijnige Wonden zijn, als de gemeene, dewijl sy boven de quetsinge Venijn by haer hebben, dat volgens eygen aert het Hertze, de fonteyne des levens, terstont besmet, ende derhalven, hoe kleyn (hoe wel het daer weynigh op aenkomt) sy soude mogen zijn, een haeflige doot gemeenlick aenbrengen. Sulcks getuyght de meer-gemelte *Curtius* in 't 9. Boeck van sijn historye, het Leger van *Alexander de Groote* overgekomen te zijn door venijnige Pijlen, ende dat de oorfaeck van soo selle doot by de Genees-meesters niet en konde begrepen werden, dewijl oock de minste Wonden ongeneeslick vielen. Ende of 't noch al eens gebeurde, dat dese Wonden uytstel gaven, soo maken sy een traegh, ende verdiertigh werck, gelijk de Griekische Poëten wel aengemerckt hebben in *Philactes*, den welcken sy jammerlick doen kerren over de Wonde, die hem van een Slange gebeten was, ende daer hy ontrent thien jaer aen ging, gelijk *Ovidius* schrijft 5. *Trist.* 2.

*Pæne decem totis aluit Patantius annis
Pestiferum tumido vulnere ab angue datum.*

Het is vreem 't gene *Plinius* schrijft 28. *Nat.* 3. dat de Wonden beswaren, door het in-komen van de gene, die eens van een Slange, ofte Honden-tant gequest zijn. *Tantum remanet virus ex accepto semel malo, ut venesci fiant venena passî.*

5. Om de *Genevinge* wel aen te leggen, soo moet hier meerder gelet werden op het vergif, als op de quetsinge. Derhalven sal men ten eersten in-nemen, om de venijnigheydt van 't Hert te weeren, *Theriakel*, *Mithridat*, ofte *Diascordium*, met Zout van *Scordium*, *Wijn-vuyt*, ofte *Carduus-benedictus*, in *Wijn* vermengt; van de eerste vierendeel-loot, van de andere 1 scrupel, ofte half vierendeel-loot, na gelegtenheydt; ende ondertusschen gestadigh drincken *Suyre Wey*, daer de wortels van *Scorzoneræ*, ende *Petasites* in gezoden zijn, ende op 't laetste *Suyring* by gedaen is. Even haefstigh moet tot de Wonde selve gekomen zijn. De Ouden verhalen veel van secker volck, *Marfi*, ende *Pysli* genoemt, die sonder letsel het Venijn uytfogten, ende van geen Serpentes en konden beschadicht werden; waer van te sien is by den Griekischen History-schrijver *Herodotus*, in sijn 4. Boeck, *Elianus* in 't 16. Boeck, van de historye der Deelen, op 't 28. Cap. *Plinius* in 't 3. Cap. van sijn 28. Boeck, ende uyt hem *Solinus*, (doch niet wel gevolght gelijk *Salmasius* aenwijst in *Obs.* pag. 48.) *Agellius* 16. Noët. *Att.* 11. ende *Lucanus* op de gemelte plaets. Soo schrijft *Thuanus* in Spaengien dat uytstuygen gebruyckelick geweest te zijn; maer dat sy nu besigen het *Sap van Quæ-appelen*, ende *Brem*, in welckers geknaeuwde bladeren, sulcken kracht soude wesen, dat sy het Vergif opgeleyt zijnde, door de Wonde uyt-trecken. Daer op staet 't gene *D. Forrest* schrijft 6. *Chir. Obs.* 10. te Romem verstaen te hebben uyt sijn meester *D. vander Horst*, dat als in den *Turckischen* kuygh veel gequeste van venijnige Pijlen schierlick storven, ten laetsten een oudt *Genees-*

nees-
alfoo
ende
voren
lang
9. Cap
gefont

1. Ko
2. Bes
3. Oor
4. K
5. Voo
6. Ge
7. Ma

T
dickw
welck
rijnen
sters o
ende t
want d
groeye
de Doe
oock
ende I
den. C
den wa
gen ee
gront,
gelijck
oock h
Taci
Ambu
Virgil

2.
kout,
tuylric
gantse
noodig
Sphaer
geen b

3.
ge van
Geeste
gebluf
eenigh
in 't ee
vleyfch

nees-meester daer over quam, die *Queen* gekaauwt, ende alsoo met nuchteren *Speeckzel* vermengt daer op leyde, ende dat sy soo genasen, daer geen andere middelen te voren hadden geholpen. Wat vorder de genesinge belangt, de selve dient aengestelt te werden, gelijk in 't 9. Cap. van 't 1. Boeck des 2. Deels van den *Schat der Ongefontbeyt*, nopende de dulle Honts-beten is aengewesen.

Het XI. Capittel.

1. KOUT-VYERS Benaminge,
2. Beschryvinge,
3. Oorsaacken,
4. Ken-teyckenen,
5. Voor-teyckenen,
6. Genesinge,
7. Maniere van Leven.

Tot de sware Wonden, insonderheydt de geschote, ende Venijnige, daer laest afgehandelt is, slaet dickwils een verstervinge van de natuylricke wermte: welck gebreck de Grieken, ende haer volgende de Latijnen *Gangrena* heeten, eenen naem by onse Heel-meesters oock gebruyckelick. *D. Iunius* noemt het *Quaet*, ende *Vuyl vleysch*, dan dat en past op de *Gangrena* niet; want daer kan in een Wonde wel quaet, ende vuyl vleysch groeyen, sonder dat het juyst *Gangrena* is; maer het soude *Doof*, ofte *Doot vleysch* (gelijck het is, ende hy 't selve oock die benaminge geeft in 't Françoisch, Spaensch, ende Italiaensch) met beter reden mogen genoemt werden. Onsen gemeynen naem is *Kout-vyer*, welke woorden wat 'samen-strijdigh schijnen, gelijk de wijsf seggen een *Silvere Yserken*, &c. dan heeft misschien dese gront, dat het vleysch hier gantsch kout is, ende even wel gelijk *Vyer*, als voort-brant. Want op die manier wert oock het branden de kouw toegeschreven in 't Latijn van *Tacitus* in het 13. Boeck van sijn Jaer-geschiedenissen, *Ambusti mulsorum artus rigrigorius*, ende van den Poëet *Virgilius* in 't eerste van sijn Landt-bouwinge,

penetrabile frigus adurit.

2. *Kout-vyer* is een verstervinge in eenigh Deel, kout, slap, bruyt, ende ongevoeligh, als van de natuylricke wermte, ende levend-maekende Geesten gantsch berooft zijnde. Wy en maecten hier, als onnodigh, geen onderscheydt tusschen *Gangrena*, ende *Sphaelus*; want meerder, ende minder en behoeven geen bysondere geslachten te stellen.

3. De naeste *Oorsaek* van *Kout-vyer*, is de *uytbluffinge* van de natuylricke wermte, ende levend-maekende Geesten, in de welke het leven bestaet, ende die uytgebluft zijnde, het zy in 't geheele Lichaem, het zy in eenigh Deel, dan is 't daer oock met het leven gedaen; in 't eerste noemen wy het de doodt, in 't andere doodt vleysch, ofte *Kout-vyer*. Nu de natuylricke wermte

werdt met haer Geesten vernielt, ende te nler gebracht, wanneer, ofte tegen-strijdende dingen haer tot bedervinge brengen, gelijk groote kouw, ende venijn; ofte het belet van door-waesselen, haer verstickt; ofte vele hitte haer doet vervliegen; ofte sy, als een kaers, uytgaet, door gebreck van voedsel. Waer uyt wy kunnen vijf *Oorsaacken* stellen van het *Kout-vyer*, te weten, te groote Koude, ende Hitte, quade Hoedanigheyt, verhindert Door-waesselen, ende gebreck van Toe-voer.

Wat voor eerst de *felle*, ende *bittere Kouw* belangt, daer van schrijft de Romeynsche *Tacitus* in sijn gemelte boeck, hoe vele haer Lidmaten door de kracht van de Kouw aengebrandt waren, sommige oock op de wacht doodt bleven: ende hoe seecker krijghs-knecht, die een bondel hout droegh, de Handen soo verstreven, dat sy blijvende aen den last hangen, van de gekorte Armen afvielen. In onse Oorlogen gebeurt diergelijcke des Winters door de banck, dat de krijghs-luyden, die op schilwacht staen, de Voeten bevriessen, soo dat het *Koudt-vyer* in de selfde ten eersten slaet. Ick hebbe verscheide krijghs-luyden hier in 't Gast-huys gesien, die op sulcken wijze sommige de Teenen, andere den geheelen Voet afgevallen was, eenige, die het geheele Been afgeset moeste werden.

Het selfde doet op een andere maniere *grooten Brant*, om dat hy de natuylricke wermte, ende sappige vochtigheyt, waer by het lichaem in 't leven wert onderhouden, t'eenemaal verteert.

De derde, onder de uyerlicke oorsaacken, is *Quaet-aerdigheyt*, 'tzy van *Venijnige beten*, ende *steekten* van Beesten, *soodanige Wonden*, ofte oock eenige *Af-stende*, ende *Brant-middelen*, onvoorsichtigh, gelijk op teere, ende gevoelicke plaetschen, gebruyckt.

Ten vierden werdt de natuylricke wermte gestickt, wanneer de selve geen lucht, die haer onderhoudt, en kan scheppen, noch haer dampen losen. Het welck bevonden wert in groote *Onsteeking*; insonderheydt daer te *Koude middelen* al te veel opgeleyt zijn. Soo hebbe ick onlangs gesien, dat seecker Joffrouw een groote *Rose* aen haer been krijgende, om 't selve sloegh *Water*, ende *Azjn*, ende dat terstont het *Koudt-vyer* daer op volghde. Het middel en was wel soo quaet niet, gelijk het oock in kleyne *Onsteeking* gebruyckelick is: maer hier hadde den brandt te groot geweest, om sijn stoffe achterwaerts te drijven.

Ten vijfden, gelijk ons lichaem door voedsel onderhouden werdt, soo gaet het oock met de natuylricke wermte, ende dat haer onthouden zijnde, of belet toe te komen, 'tzy door uyt-teerende *Siecken* geen stoffe en groeyt, het zy in groote *Geswellen*, ontledene *Gewrichten*, te vast *Binden*, de *Vaten* toegeperst, ofte in *Wonden*, ende *Breucken* gescheyden werden: soo is 't onmogelick, dat sulcken Deel soude levend blijven, maer vervalt noodwendigh tot een verstervinge.

4. Na dat het *Koudt-vyer* begint, ofte klimt, soo openbaren haer min, ofte meerder de *Ken-teyckenen*.

Dese

Dese zijn licht aen te merken, ende konnen lichtelick in 't getal van vijf mede begrepen werden.

Het eerste bestaet in de *Verwe*, die hier allencxkens verandert. Want in plaetsche dat sy in alle Onsteeckinge root is, soo werdt sy hier bleyck, paers, blaeuw, ende op 't laetste peck-swart.

Hettweede teycken is *Pijn* met *Kloppinge*, dan alleen in 't begin, maer gaen beyde daer na over, ongevoeligheyt, ende onbeweegblichheyt in haer plaetsch komende. Dan hier op dient wel waergenomen de lesse van *Paré*, dat een Heel-meester, wanneer hy uyt de andere teycken wel verseeckert is van 't Kout-vyer, hem niet en laet bedriegen, door eenige kleyne beweginge, die somtijds noch in 't verstorven Deel wert waergenomen. Want sulcks geschiet niet door het bewegen van den geheelen Spier, maer van wegen dat sijn hooft noch gaef is, ende wanneer dat beweegt, sijn pees, ende staert, hoe wel al doodt zijnde, na treckt. Wat de ongevoeligheyt belangt, die is soo groot, dat men in 't quæt Vleych sonder Pijn snijt, 't en zy men het goet Vleych raect.

Ten derden komt de *Stank*, eveneens als van een lijk; waer door oock van binnen de besmette Geesten het *Herre bang*, ende *flaew* maecken, insonderheydt in Kout-vyer, dat uyt Venijn oorspronckelick is.

Het vierde ken-teycken is, *sacht*, ende *morruw Vleych*, ende als men dat met de vinger druckt, daer een put in blijft staen, maer die niet wederom toe en gaet, gelijk in geswolle Beenen, ofte andere koude Gelwellen, die wy *Oedemata* noemen.

Voor het vijfde teycken stellen wy, dat het Op-huyden, gelijk in Bleyden, van de Huyt sicheyt, ende afgetrocken werdt: ja als men de Huyt selve met de vingers aenvat, soo schijnt se mede losch te leggen, ende van haer onderleggende Deelen te scheiden.

5. Wat de *Voor-teycken* aengaet: Alle Kout-vyer is gevaerlick. Maer even wel (gelijk *Celsus* wel schrijft in sijn 5. Boeck) als het maer begint, ende noch niet geset en is, dan kan het noch door goede middelen gesteyt werden; te weten in een jong, ende kloeck lichaem, ende daer de Zenuwen niet, ofte seer weynigh beschadicht en zijn, ende de Spieren noch gaef. Ick hebbe hier gesien een vol-lijvigh man, tusschen de vijftigh, ende seltigh jaren, die oock, na sijn lichaem, dicke beenen hadde; waer in door stooten, het Kout-vyer quam, daer mede hy wat te lang gewacht hebbede, soo diep ingegeten was, dat men hem in verschede reysen eenige ponden vleysch uyt sijn Kuyten snede, ende, niet tegenstaende groote swackigheyt, ende Koortsche, even wel noch genas, ende lange jaren daer na geleest heeft.

In ongefonde lichamen, gelijk die van de Blauw-schuyt opgegeten werden, valt het meest ongeneeflick: insonderheydt de Water-suchtige, wanneer de geswolle, ende klaer-gespanne Beenen met kleyne gaetjens open bersten, daer dan het scherpe water uytleckt, waer op het Kout-vyer, ende de doodt volght.

6. Wy komen tot de *Geneefinge*; de welke geen oogeblick en dient uytgestelt, of men komt lichtelick te laet. Want ick hebbe gesien, dat na het Kout-vyer hem maer even aen 't Been met blauwe vlacken geopenbaert hadde, het selve in eenen dagh 't geheele lichaem overliep, ende sulcke Siecken in twee die dagen wech nam; ja somtijds wel eerder, na de gesalte der lichamen. Dewyl het Kout-vyer een verstervinge is, soo bestaet het genesen in de selve te weeren. Soo dra dan het minste teycken hem openbaert, dient het Heite, daer al de kracht van daen komt, gesterckt tegen de quade dampen. Hier toe is bequaem [het volgende:]

N. *Conserf van Gouts-bloemen*,
Bernagy-bloemen,
Rosen, van elcks 1 onse,
Conserf Alkermes, 1 loos,
Syroop van Citroenen [een onse] met
Olye van Swavel, enige druppels tot dat het rinfch
genoegh is,
gemengt [tot een Conserf.]

Van dese Conserf dient vijf-ses-mael daeghs gebruyckt de grootte van een Castanye, ende tusschen beyde somtijds gedroncken van een Koel-dranck, gemaect van 't volgende:]

N. *Gerste-water*, 1 pint,
Syroop van Citroenen, 3 oncen,
Zout van Scordium, ofte
Cardo-benedicti, $\frac{1}{2}$ loots,
Oly van Swavel, enige druppels tot dat het rinfch
genoegh is

[Voor een Koel-dranck.]

Men magh oock nemen een, oft twee pinten *Karne-melek*, zieden die op met twee ongen van de wortels (die geen smaek en geven) van *Scorzoneria*, ende van 't vyer nemende den pot vollen met *Suyring* (want die en moet niet gezoden werden, of haer kracht vervlieght) ende soo gekout zijnde, van de *Wey* drincken. Is mede dienstigh tegen den nacht in te nemen een vierendeeloot *Theriakel*. *Mitridaet*, ofte *Diascordium*. By het voorgaende heb ick altijd met groot voordeel van buyten doen opleggen een *Pap*, bestaende uyt ['t volgende:]

N. *Grote bladeren van Alffen*,
Scordium, (vol.
Wijnruyt, van elcks 2 handen
's *Winters* kan men het *Poeyer* nemen van het *geel* oogb-
de kruyd: in
Stercke Wijn gekooekt en gestampt zijnde, daer by
gedaen
Vijgh-boonen-meel, 2 oncen,
Mitridaet, of
Theriakel, 1 onse,
Aloë, gestooten, 1 loos,
Voor-loop van Brandewijn, 2 of 3 oncen, ofte in
plaats van beyde
Theriakel-water. [Tot ten *Pap*.] Op

Op de naefte plaetschen, om het voort-kruypen te fteuyten, dient geleyt de plaefter *Defensivum* genoemt, daer over wat *Tberiakel*, ofte *Mithridaei* dunnekens gestreecken, ofte onder gemengt is. Ende dit is soo veel belangt de geneefinge in 't algemeen: wy sullen nu komen in 't bysonder tot de verscheide oorfaecken.

Voor eerst, aengaende de *Kouw*: Wanneer in yemandt eenigh Deel te seer verkouit is, dat even wel noch geen teyckenen van Kouw-vyer uyt en geeft, maer alleen root is, met steeckende pijn, ende brant; soo en dient de selve niet terstondt dicht by 't Vyer te komen, maer een weynigh af te slaen, ofte het Vyer kleyn te maecten, op dat de Wermte haer allenckkens wederom mocht vergaderen. Ja, indien het Deel niet geheel van Kouw soo verslijft en is, dat het geen Bloedt meerder en heeft, dan sal men 't selfde met Snee, ofte met scherpe Lappen in kout water gedoopt, hart wrijven; waer door dan het selfde sijn vorige Wermte allenckkens sal wederom krijgen. Soo hebbe ick verstaen uyt mijn swager, ende andere Gefanten, die van wegen onsen staet in de Noortsche Landen geweest zijn, dat de inwoonders aldaer voor gebruyck hebben, de gene, die van Kouw verslijft, ende by-na dootd gevoren zijn, eerst in kout Water te doopen, ende de uyterste leden met Snee te wrijven; ende dan eerst in de Stoof te brengen. Daer, ofte op 't bedde, geven sy de selvige dan te drincken, om de Wermte van binnen na buyten beter te spreiden, *Mede*, met gestoote *Kamel*, *Nagelen*, *Gember*, ofte ander kruyt. Sommige nemen alleen *Brandewijn*; die soo van binnen, als van buyten bequamelick gebruyckt werdt. Het gemeen volck hier te Lande, als oock in Duytslant, siven een verkleunt Deel met het afzietfel van bevore *Knollen*, in water gedaen; dan de *Wijn* is daer toe beter. Vorders na dat de pijn, ende de Kouw wat versacht zijn, dient het Deel met een warme handt gestreecken, ende sachtjens gewreven, vet gemaeckt zijnde in *Olye van Dil*, *Camillen*, ofte *bitter Amandelen*; ende daer na met wermte, als *Olye van Baekelaer*, ofte *Seven-geuyden-kruyt*; ende ten laetsten met heeter, als *Peter-olye*, *Spijck-olye*, die van *Euphorbium*, ofte dier gelijcke.

Ten tweeden, wanneer grooten Brandt de natuurlieke Wermte doet vervliengen, soo dient, na Aderlaten, indien daer overvloed is van Bloedt, het Deel een weynigh gestoof met het afzietfel van *Scordium*, in *Wijn*, sap van *Suyring*, een weynigh *Azijn*, met wat *Zout*, ende dan de gemelte *Pap* daer om geslagen.

Het gene, dat van buyten ('t welck de derde oorfaeck was) van *Venijn* komt, moet geneesen werden, gelijk de dulle Honts-beten, beschreven in den *Schat der Ongefontheyt*.

Wat aengaet de vierde oorfaeck. Wanneer de natuurlieke wermte, door groote Onsteeckinge versickt wert, dan moet, na een sachte *Purgatie*, eerst Bloedt gelaten werden, om het toe-vloeyen te verminderen; daer op het Deel gescherft, gelijk wy terstont sullen aenwijzen. Indien daer, ten vijfden, gebreck van voedsel is,

ende dat de natuurlieke wermte, ende geesten belet werden in te komen, soo sal men in uyt-reerende Sieckten het lichaem in alle manieren vervochtigen, ende van buyten het Deel sachtjens strijcken met *Olye van Pierwormen*.

Wanneer dit alles niet en helpt, ende de dreygende verservinge vast voortkruypt, soo sal men, om de selvige te fteuyten, het Deel, volgens den draet van de Spieren, door-kerven. Daer toe komen wy ongeerne, ende nimmermeer, als door den noodt gedrukt zijnde, wanneer geen ander middel te vinden is, gelijk *Cicero* schrijft 1. de *Divin*. sulck hier gebeurt. Want alleen door het scherven kan het verstorven Deel ontlast werden van het vuyl ende bedorven Bloedt, daer het mede gepackt is. Dit scherven moet dieper, ende dickwilder geschieden, na dat het Koudt-vyer hem verspreyt heeft: de mate is, te komen tot het gefonde Vleysch, het welck de Siecke selfs wel sal aenwijzen. Want daer raeckende, voelt hy eerst Pijn. Ende dan begint (seydt *Seneca* in sijnen 89. Brief) het genees-middel voordeel te doen, als in een doof lichaem het gevoelen Pijn uyt-werckt. Na het scherven moet de plaetsch afgewasschen, ende gebet werden met *Pekel*, ofte heete *Brandewijn*, daer *Vng. Aegyptiacum* in gesmolten is; 't welck de bedervinge weert, ende het dootd Vleysch van het gefonde scheyr. Het selfde wert oock met *Wiecken* in de sneden geleyt, daer onder wat *Tberiakel*, ofte *Mithridaei* vermengende, ende daer dan omgeslagen de verhaelde *Pap*, ofte een Plaester van *Prek*.

Doch als evenwel het quaet hier door niet en kan overwoonen werden, dan en valt 'er, van wat oorfaeck het oock gesproten is, maer een uytkomst; te weten, na dat alles verfocht is tot behoudenis, ende het Kout-vyer soo verre de overhandt genomen heeft, van eenigh Deel gantsch te doen besterven, als 't selve af te setten. Welcke lesse der Genees-meesters oock aengemerckt is van den Poët *Ovidius* 1. *Metam*.

*Cuncta prius tentanda; sed immedicabile vulnus
Ense recidendum est, ne pars sincera trahatur.*

De reden is om 't gene eens dootd is, niet wederom en kan levendigh gemaeckt werden, ende dat foodanigh Vleysch het by-staende besmettende, 't selve oock tot verservinge treckt. Soo seydt de gemelte *Cicero* in sijn 3. Boeck de *Divin*. dat sommige Leden afgeset werden, als sy gebreck van Bloedt, ende de Geesten beginnen te krijgen, ende d'andere Deelen schade aen doen. Daerom moeten wy weten (gelijk wel vermaent is van *Varro* in sijn Boeck van de *Exapog.*) dat een vinger dient afgesneden, als daer door belet soude werden, dat het Kout-vyer niet tot den Arm en quame. Het selfde wert oock geprefen van *Ammianus* in 't 17. Boeck van sijn *Histoie*, als mede van den Poët *Claudianus* 2. in *Enr.*

*truncantur & artus,
Ut liceat reliquis securum vivere membris.*

Y

Hier

Hier in komt het veel aen op de gestalte, ende gematigheydt der Leden. Ick hebbe altijd gesien dat in magere, selver in uytgeteerde Lichamen, met beter uytkomst afgeset werde, als in de bloed-rijcke, die dickwils door groote bloedstorting verflauewen. Daerenboven zijder eenige Deelen, die niet en konnen afgeset werden; waer in dan voorfichtigh gegaan dient, gelijk de Poëet *Claudianus* oock vermaent *de bello Getico*:

*Cautius ingentes morbos, & proxima cordi
Vulnera Potoniae iracundae sollertia curae,
Parcendoque secas, ferro ne longius acto
Irrevocandus eas scētis vitalibus error.*

Hy seydt wel, dat 'er vry spaerfaem dient aen de Borst gesneden, om, door de naderheydt van 't Herte, geen on-wederroepelicken mis-slach te begaen. Dan hier en wil het uytfnijden niet wel vallen, gelijk oock in den Buyck, voornamelijk als het Kout-vyer vele plaetschen besit, die dan wel allegader dienen wech genomen, ende sulcks niet konnende geschieden, soo is 't bekaeyt werck. Over sulcks en moet het Deel, dat in 't menschelick lichaem besmet is, niet altijd afgesneden werden, gelijk *Dionysius Halicarnassens* schrijft in 't 6. boeck van de Roomsche Oudheden. Want hier uyt en kan de Meester geen eer, noch de Siecke geen gefontheydt bekomen. De Genesinge van de Wonde, seydt *Iustinus* 12. *Hist.* was swaerder, als de Wonde selve. Derhalven is beter 't gene men voor de hand weet ongeneeslick te zijn, niet aen te roeren, maer de nature bevolen te laten, om den Siecken geen vergeessie pijn aen te doen, ende het quaet meerder te tergen. 't Selve werdt oock van den Poëet *Ovidius* belast 3. *de Ponto* 7.

*Curanda fieri quaedam majora videmus
Vulnera, quae melius non tetigisse fuit.*

Beter val (hoe wel oock niet sonder gevaer) heeft het affetten in de uytelicke lidmaten, te weten Armen ende Beenen, Handen ende Voeten, Vingeren ende Teenen. Dan de minste swarigheydt valt in 't Saccken, alwaer het Koudt-vyer wel lichte in komt, maer oock lichtelick tot scheidning gebracht werdt, behalven in Water-suchtige.

Wy komen nu tot de maniere van affetten. Na dat de Siecken een Ey geslorpt, een *Wijn-sopjen*, ofte yet anders hert-sterekende gebruyckt heeft, sal men hem bequamelick stellen, ende vast houden, ofte (soo het noodigh is) binden, ende dan, de Spieren opgetrocken zijnde, boven de plaetsch, daer de snē sal gaen, het Deel geheel vast toe binden. Door desen bandt werdt voor eerst het veel bloeden gesteyt, ten tweeden het gevoelen wat benomen, ende ten derden de Spieren soo opgeschort zijnde, sacken, na dat het lidt afgeset, ende den bandt losch gedaen is, wederom na beneden, alwaer hy dan het uyterste van de Beenderen bedecken. Aen-

gaende de plaetsch; het affetten van Vingeren, ofte Teenen, geschiedt bequamelick in 't Gewricht; alwaer, als het quaet sulcks toelaet, het snijden met minder gevaer geschiedt, ende met minder pijn. Want de Zenuwen, ende Pefen doorsneden zijnde, werden na boven getrocken, met Vleysch bedeckt, ende daer en volgt geen Trecking op. Maer wanneer de verstervinge in het Been is, soo sal men het selve soo veel onder de Knye affetten, dat 'er even genoegh blijft om op een stelt vast gemaect te werden. Het welck oock plaetsch heeft, als de Voet maer het Koudt-vyer heeft. Want in een Been en behoef men niet ('ten zy het quaet al na boven getrocken was) ontrent het verstorven Deel juist af te setten, maer men magh wel het gefonde vorder aentasten. Soo hebbe ick hier in 't Gast-huys verscheide Krijghs-knechten, welckers voeten door kouw verstorven, ende selfs het Been bedorven, ende als verwolmt was, met seer goede uytkomst de Been-pijpen doen affetten ontrent een handt breedt onder de Knye. Want indien daer meerder gelaten werdt, (gelijk aen sommige te sien is) sulcks en streckt hier niet alleen tot ondieft, maer valt oock beswaerlijck, ende is den gang in de weegh. Dan in tegendeel moet in den Arm leer weynigh van 't gefonde Deel afgenomen werden, maer afgeset dicht by het gene verstorven is. De plaets gevonden zijnde, sal men met een scherp Mes tot het Been toe snijden, selfs door het bekleedende Vleysch, ende dan spoedigh het Been met een Saegh affetten. Dat afgesaeght zijnde, ende genoegh uytgebloeyt hebbende, moet het Bloed gestempt werden. *Galenus* in sijn 2. Boeck aen *Glaucon*, die daer in by vele gevolgt werdt, neemt hier toe een gloeyend Yser, om de Vaten toe te sengen. Het welck al van outs gebruyckelick te zijn geweest, blijkt uyt de Poëet *Claudianus* 2. in *Eur.*

*Vlcera possessis alic suffusa medullis
Non leviore manu ferro sanantur, & igni,
Ne nocent frustra mox eruptura cicatrix.
Ad vivum penetrant flammæ, quo funditus humor
Destuat, & vacuis corrupto sanguine vena
Arescat fons ille mali.*

Dan dit Branden en kan ick met *Paré* niet toestaen; dewijl het al te groote pijn verweckt, wanneer het snijden in gefont vleysch (gelijk noodtaeckelick is, hoe wel *Cicero*, in sijn gesprek voor *Sestius*, sulcks seydt wreetheydt, ende Beuls werck te zijn) gedaen is; waer op dan van wegen de zenuwachtige Deelen quade toevallen by komen. Daer-beneffens werdt door dat Branden veel gefont Vleysch versteert, het welck de Beenderen ontbloot, ende beler dat de Wonde met Vleysch, en Vel niet wel gestoten en kan werden. Derhalven is beter, dat op de Wonde geleyt werdt *Werk* in *Wis van Ey gedoopt*, ende daer opgestroyt *Pocyer van Bolus*, *Stof-mel*, ende ander Bloed-stelpende middelen in 't 13. Capittel van 't eerste Deel der *Heel-konste* beschreven. Daer dient dan de Plaester omgeslagen, *Defensivum* ge-

genoer
werde
mer,
eenige
het l
zijnde
manie
ken,
der te
opgel
van 't
de tot
werde
die in
zijn.
Lippe
de ka
met e
den.
den.

genoemt. Dit eerste Verband en moet niet afgenomen werden voor den tweeden, ofte derden dagh in de Sommer, ende den vierden in den Winter, 't en ware haer eenige andere swarigheydt openbaerde. Ondertusschen het Lidt in sijn rechte gestalte op een sacht kussen geleyt zijnde, sal men het tweede Verbandt op de selfde manier doen, ende het Been met droogh Plocksel dekken, ende dit soo lange vervolgen tot dat 'er niet meerder te vreefen en is van Bloedstorting. Dan dient daer opgeleydt een *Digestif*, aengewesen in 't 11. Capittel van 't meer-gemelte Deel. Wanneer hier door de Wonde tot Etter gebracht is, soo moet de selve gesuyvert werden met *Salve van Ioffrouw-merck*, ofte andere, die in 't 12. Capittel van 't selfde Deel beschreven zijn. Ondertusschen en dient niet verluymt, dat de Lippen van de Wonde, door klevende Plaesters aen de kanten geleydt, ende daer aen gebacken zijnde, met een dubbelden draet by malkander getrocken werden. De vorder Genesinge is gelijk met andere Wonden.

7. In dit swaer gebreck dient oock sonderling gelet op een goede *Maniere van Leven*, de welcke na de verscheide Oorsaecken ofte verkoelende, ende vochtighmaeckende moet wesen, ofte verwermente, ende verdroogende; doch altijd Hert-sterckende, ende de bedervinge tegenstaende. Tot dien eynde magh by de Spijse gedaen werden *Kanel*, ofte ander kruyt, als mede *Sap van Citroenen*, ende diergelijke. Sommige meenen dat de *Slaep* hier weynigh behoort te zijn: dewijl, seggen sy, dit quaet, dat in de waeckende eenen vinger aengroeyt, in slapende tot vier toeneemt, om dat de natuyricke wermte haer in den Slaep na binnen begeeft, verlatende de uyerlicke Leden, alwaer dan het Koude-vyer de overhandt neemt. Dan dese reden en kan ick niet wel voor bondigh keuren. Want in den Slaep en treckt de natuyricke Wermte soo niet na het Herte, dat sy de uyerlicke Leden (gelijck haer Wermte wel uytwijst) soude verlaten: maer door het slapen meerder gesterckt zijnde, kan het gebreck soo veel te beter wederstaen.

NOTA: Dit volgende op fol. 138. col. 1. lin. 47. achter de woorden van 't gemelte eerste Deel, in te voegen.

Fallopis, een vermaert Genees- en Heel-meeftter in Italyen, stelt voor een Salve, die hy noemt de *Tutia magistrata*, ende schrijft dat het de beste is, die hy oyt gesien heeft, ende werdt aldus gemaect:

N. Olye van onrijpe Rosen, 8 onzen,

Myrthus,

Populyoen-salf, van elcks 3 onzen,

Blaren van *Nacht-schade*,

Weeghbre, van elcks 2 handen vol.

Het kruydt kleyn gesneden, moet onder 't ander vermengt acht dagen staen, ende alle daegh omgeroert werden: daer na doorgedaen, ende daer in

Gele Wasch, 4 onzen, op 't vyer gesmolten zijnde, ende als het begint laeuw te worden, met een stoek om te roeren, ondertusschen daer in stroyende

Schuym van Gout, ofte

Silver, 6 onzen,

Ceruis, 2 onzen,

Gebrands Loodt, 1 $\frac{1}{2}$ loot,

Root gebrands Koper, 3 vierendeel loots,

Bereyde Tutia, $\frac{1}{2}$ loot,

Campher, anderhalf vierendeel loots.

Dit soo twee uren lang onder malkanderen in een *Vijfel* gevoers

Tot een *Vel-matckende Salve*.